

De la passió i dels perills de comprar i vendre llibres a Barcelona¹

Enric Mendizàbal

Universitat Autònoma de Barcelona

enric.mendizabal@uab.cat

 <https://orcid.org/0000-0002-6066-7515>

Resum

Les dues idees base d'aquest text són: 1) la principal funció de les ciutats és l'intercanvi entre persones de productes, béns i idees; sense aquests intercanvis —el comerç—, les ciutats no existirien; i 2) les llibreries són un indicador qualitatiu del fet urbà, ja que permet identificar una societat civil potent i organitzada; en efecte, no hi ha ciutat si no hi ha llibreries. L'objectiu de l'article és l'anàlisi de la relació entre dos objectes tangibles —llibre i ciutat— amb l'intercanvi comercial que es fa a les llibreries. El cas d'estudi és el municipi de Barcelona, presentant una geohistòria comercial i cultural de les seves llibreries, les quals tenen una llarga tradició, tot utilitzant el concepte d'heterotopia de Michel Foucault.

Paraules clau: geohistòria comercial, geografia cultural, llibreria, heterotopia, Barcelona.

Resumen: *De la pasión y de los peligros de comprar y vender libros en Barcelona*

Las dos ideas base de este texto son: 1) la principal función de las ciudades es el intercambio entre personas de productos, bienes e ideas; sin esos intercambios —el comercio—, las ciudades no existirían; y 2) las librerías son un indicador cualitativo del hecho urbano, ya que permite identificar a una sociedad civil potente y organizada; en efecto, no hay ciudad si no hay librerías. El objetivo del artículo es el análisis de la relación entre dos

1. Porto més de vint-i-cinc anys treballant sobre llibreries i territori, especialment les de Barcelona, així que és impossible agrair a tothom que m'ha donat un cop de mà (o molts): col·legues de la Universitat Autònoma de Barcelona (especialment Abel Albet i Francesc Vilanova) i d'altres universitats (com João Carlos Garcia de la Universidade do Porto, Johan Millian de LADYSS-Université Paris 8 Vincennes-Saint Denis, Paloma Puente de la Universidad Carlos III, Rosa Cerarols i Toni Luna de la Universitat Pompeu Fabra); les persones amb qui he coincidit en les sessions i en la Junta de Govern de la Societat Catalana de Geografia; llibreters i llibreters de totes les ciutats on he anat (especialment Josep M. Simó de Cap i cua, Montse Porta de Jaimes i Cecília Ricciarelli de Le Nuvole, totes tres a Barcelona); les persones amb qui he compartit converses en les llibreries visitades tot mirant llibres; a l'alumnat que ha estat en les classes on he tractat aquest tema (especialment Laia Oliver). Cal també agrair els suggeriments de les persones que han avaluat anònimament l'article, que han ajudat a millorar-lo. Aquestes persones i moltes altres més es podran reconèixer en el text que segueix i tenen el meu agraïment.

objetos tangibles —libro y ciudad— con el intercambio comercial que se realiza en las librerías. El caso de estudio es el municipio de Barcelona, presentando una geohistoria comercial y cultural de sus librerías, que tienen una larga tradición, utilizando el concepto de heterotopía de Michel Foucault.

Palabras clave: geohistoria comercial, geografía cultural, librería, heterotopía, Barcelona.

Abstract: *On the Passion and Dangers of Buying and Selling Books in Barcelona*

The two central ideas of this text are: 1) The exchange of products, goods, and services is the main activity of cities without these exchanges —trade—, cities would not exist; and 2) bookshops are a qualitative sign of the urban phenomenon by providing a means to identify a robust and organised civil society; indeed, without bookshops, there is no city. The article aims to analyse the relationship between books and the city through the commercial exchanges in bookshops. The study case applies the heterotopia concept developed by Michel Foucault to the commercial and cultural geohistory of the long-lasting Barcelona bookshops.

Keywords: Commercial Geohistory, Cultural Geography, Bookshops, Heterotopia, Barcelona.

* * *

“La llibertat és una libreria.”

Joan Margarit (2004).

*“O livro fechado requer abertura e depois lentidão:
ficar parado diante das letras como quem se move por completo,
mas num sítio que de fora não se vê.”*

Gonçalo M. Tavares (2023).

1. Introducció

Una de les formes bàsiques de transmissió cultural a la nostra societat són els llibres. I només pot llegir qui té el coneixement i l’habilitat per fer-ho. Per saber llegir cal fer un procés d’aprenentatge a partir de la transmissió del coneixement des de la persona que sap cap a la persona que vol —o l’obliguen— a aprendre. El cantautor argentí León Gieco té una cançó preciosa, *Encuentros*,² que tracta de l’analfabetisme actual a l’Argentina i què significa aprendre a llegir i escriure per a aquestes persones. Una de les que participa a la cançó diu “*ahora que sé leer y escribir decidiré muchas cosas*”: és l’empoderament a partir de la cultura.

2. Es pot escoltar a <https://www.youtube.com/watch?v=d5XBp3z76To> (consultat 29/11/2023).

Tal com escriu Michèle Petit (2015, p. 26), “*es eso lo que está en juego con la transmisión cultural y en particular con la lectura: construir un mundo habitable, humano, poder encontrar un lugar y moverse en él*”.

Les ciutats —juntament amb el llenguatge— són una de les creacions humanes més interessants per viure-les i, per a qui ens dediquem a les ciències socials i humanes, estudiar. Respecte de les ciutats, les seves diferents funcions i morfologies al llarg del temps fan que qualsevol intent per definir-les d’una manera inequívoca estigui destinat al fracàs (Capel, 1975). Tot i això, parteixo de la idea que la principal funció de les ciutats és ser el lloc d’intercanvi entre persones de productes, béns i idees. Sense aquests intercanvis, les ciutats no existirien.

Per aconseguir llibres per llegir-los podem anar a tres llocs: biblioteques personals, biblioteques —més o menys— públiques i llibreries. És en aquest tercer lloc on es practica l’apassionant —i perillós— art de comprar i vendre els llibres que acaben formant part dels dos tipus de biblioteques citats.

Una llibreria és una “botiga on es venen llibres”.³ Però vendre llibres és i no és el mateix que vendre un altre tipus de producte (menjar, roba, mobles...). És el mateix perquè és un negoci que ha de complir unes regles determinades per tenir èxit comercial, entre les quals, tenir una elevada velocitat de reposició (Unwin, 1964; Pascual del Pino, 1988; Ringewaldt, 2000; Miller, 2006).⁴ Però no és el mateix, ja que en una bona llibreria acostuma a ser important el fons de llibres que tenen una demanda puntual i una molt escassa velocitat de reposició. En una llibreria s’ha de combinar el fons editorial —capital immobilitzat— amb les novetats constants i efímeres.

A més, una de les característiques de l’èsser humà és que pensem i parlem amb conceptes abstractes que només es poden expressar amb les paraules que formen el llenguatge i que mostren que el tòpic “val més una imatge que mil paraules” no sempre és cert (Tusón, 2001): ja em diran quina imatge representa la paraula “cultura” de manera inequívoca. I els llibres permeten utilitzar aquest llenguatge abstracte. Així, entenc les llibreries com a espais d’innovació, difusió d’idees i transmissió de coneixements, i aquest article analitza aquests establiments a partir del concepte d’heterotopia de Michel Foucault.

Les llibreries també són, per a mi, un indicador qualitatiu del fet urbà; són un element que permet identificar on hi ha una ciutat amb una societat civil potent i organitzada. En aquest sentit, les llibreries són una variable que cal

3. <https://dlc.iec.cat/> (consultat 29/11/2023).

4. En l’article 10.1 del *Real Decreto 463/2020, de 14 de marzo, por el que se declara el estado de alarma para la gestión de la situación de crisis sanitaria ocasionada por el COVID-19* (<https://boe.es/boe/dias/2020/03/14/pdfs/BOE-A-2020-3692.pdf>, consulta 29/11/2023) està escrit que “Se suspende la apertura al público de los locales y establecimientos minoristas, a excepción de los establecimientos comerciales minoristas de alimentación, bebidas, productos y bienes de primera necesidad, establecimientos farmacéuticos, médicos, ópticas y productos ortopédicos, productos higiénicos, peluquerías, prensa y papelería, combustible para la automoción, estancos, equipos tecnológicos y de telecomunicaciones, alimentos para animales de compañía, comercio por internet, telefónico o correspondencia, tintorerías y lavanderías. Se suspende cualquier otra actividad o establecimiento que a juicio de la autoridad competente pueda suponer un riesgo de contagio.” Així doncs, les llibreries que només venien llibres van ser considerades com a botigues no essencials i no van poder obrir durant el període de confinament de 14/03/2020 fins 21/06/2020.

tenir en compte en el camp de la geografia urbana; un indicador a considerar a més dels aspectes relacionats amb la població, les infraestructures, l'organització política i les activitats econòmiques tradicionalment utilitzats per definir i establir el rang de les ciutats i els assentaments humans. No hi ha ciutat si no hi ha llibreries. I una ciutat és important quan té diverses llibreries on poder escollir i que a més hi hagi llibreries especialitzades (Mendizàbal i Oliver, 2005).

Arribem així a l'objectiu del present article: la relació de dos objectes tangibles, llibre i ciutat, amb l'intercanvi comercial que s'acostuma a fer a les llibreries; Barcelona és l'estudi de cas. La geohistòria de les llibreries a Barcelona permet conèixer el desenvolupament de la societat civil a través de la descripció i l'anàlisi d'algunes de les seves llibreries, ja que és impossible citar-les totes.

La metodologia d'aquest article es fonamenta en la recerca bibliogràfica pel sistema de bola de neu en les biblioteques al meu abast i pel treball de camp: fa cinquanta anys que vaig a biblioteques i a comprar llibres a les llibreries, on les converses amb llibreteres, llibreters i altres persones amb qui hi he coincidit m'han suggerit moltes de les idees que hi ha en el present text. Una lectura de textos sobre llibreries i llibres esbiaixada en el temps i atzarosa en el seu descobriment i una investigació realitzada escrivint notes en papers dispersos suposa que, tal com escriu Carles Carreras (2003a, p. 22), "és del tot impossible esmentar tothom que ha treballat en el tema" i, novament citant Carreras, moltes de les idees obtingudes de les lectures que s'utilitzen en aquest text fan que sovint no sàpiga "destriar-ne la paternitat".

Després d'aquesta introducció, l'article s'estructura en quatre apartats més: el segon tracta de la passió de comprar i vendre llibres, presentant primer el concepte d'heterotopia, seguit per una geohistòria de les llibreries barcelonines, per la presència dels llibres als carrers de Barcelona i acabant per la presentació de la Vila de Gràcia com la llibreria heterotòpica més gran de Barcelona. El tercer apartat tracta dels perills de vendre i comprar llibres, mostrant diversos tipus de censura, la persecució i destrucció dels llibres prohibits i de les llibreries on es troben. El quart apartat són les reflexions finals i el darrer, la bibliografia citada.

2. De la passió per comprar i vendre llibres a Barcelona

2.1. Sobre l'heterotopia i per què hi ha llibreries que són llocs heterotòpics

Per Michel Foucault (2010), la principal obsessió del segle XIX era la història, mentre que a l'època de la redacció del text sobre el concepte d'heterotopia [1967], la principal obsessió era l'espai: és l'època de la simultaneïtat, de la juxtaposició, del que és proper, de ser al costat, de la dispersió. Per aquest interès per l'espai, Foucault es fixa en tres tipus de llocs que tenen la propietat d'estar en relació amb tots els altres llocs, però d'una manera que suspenen, neutralitzen o inventen el conjunt de relacions que es troben en aquests altres llocs: són

les utopies, llocs irreals on la societat es vol veure perfeccionada, perfecta; les distopies, també llocs irreals on es volen veure els aspectes negatius i perversos de la societat; i les heterotopies, llocs reals que existeixen —i han existit— en totes les societats, que són utopies/distopies efectivament realitzades, llocs on es troben representats, contestats i invertits tots els llocs. Malgrat ser perfectament localitzables a l'espai, les heterotopies són llocs que estan fora dels llocs.

Foucault (2010) utilitza sis principis per a definir les heterotopies:

- 1) Les heterotopies com a llocs de crisi, de canvi, i de desviació. Les primeres són llocs privilegiats, sagrats, prohibits, reservats a individus en una situació especial: adolescents que han de fer un ritu de pas, dones menstruants o embarassades, ancians. En els llocs de desviació hi ha els individus amb un comportament desviat respecte a la mitjana de la població: clíniques psiquiàtriques o presons.
- 2) Cada heterotopia té un funcionament precís i determinat en cada societat, que pot canviar amb el temps: els cementiris del món cristià, amb el canvi de localització —de trobar-se al costat de les esglésies al centre de la ciutat als afores— o el canvi de representació de la mort —el pas d'una societat creient en la resurrecció del cos i de l'ànima on els cadàvers no importaven en excés, a una societat on les despulles són l'única cosa que queda de l'existència.
- 3) Les heterotopies poden juxtaposar en un únic lloc real diversos espais i llocs incompatibles, com ara el teatre i el cinema.
- 4) Les heterotopies estan lligades amb el temps, bé amb ruptures de temps —com el cementiri i la pèrdua de la vida—, amb l'intent d'acumular el temps fins a l'infinit —museus i biblioteques—, o amb el temps fútil, fugisser, precari, de festa —les fires al límit de les ciutats.
- 5) Les heterotopies impliquen un sistema d'obertura i tancament que, alhora, les aïlla i permet la penetració. No s'accedeix a un lloc heterotòpic com a qualsevol lloc públic; sovint hi ha restriccions i/o ritus de pas per accedir-hi plenament.
- 6) La funció de les heterotopies és crear un espai d'il·lusió que denuncia com és d'il·lusori tot l'espai real dins el qual es clou la vida humana.

En aquest sentit, què fa d'algunes llibreries un lloc heterotòpic?

- 1) Són llocs que permeten interrelacionar els diferents actors i espais que es troben entre l'escriptura i la lectura, projectar allò que abans algú va pensar i escriure per a altra gent a través dels llibres.
- 2) Permeten la circulació i el desenvolupament d'idees —i de noves idees— mitjançant l'accés als llibres, i, també, mitjançant la conversa amb les llibreteres i llibreters i les persones que acudeixen a les llibreries.
- 3) La llibreria apareix com una heterotopia de desviació: tot i considerar la lectura com una activitat que totes les persones haurien de realitzar, sempre

sorgeixen coses una mica més normals, més urgents, més útils que llegir (Petit, 2001).

- 4) Les llibreries, a través dels llibres, juxtaposen en un únic lloc real diversos espais i llocs incompatibles.
- 5) Les llibreries no són un espai públic: són botigues com qualsevol altra on es pot entrar per mirar les mercaderies i adquirir-les; però un cop s'hi ha entrat, les possibilitats de viure altres mons són nombrosíssimes: tantes com maneres de llegir cada llibre.
- 6) Els llibres de les llibreries juguen a crear un espai d'il·lusió que ens ajuda a interpretar i canviar el món real.
- 7) Considerar les llibreries com un lloc heterotòpic és una cosa que és a l'interior de les persones que les utilitzen com a tal: poden ser llocs on conèixer, on conèixer-se i conèixer altres persones, on es pot debatre i compartir, aprendre i ensenyar en companyia, poden ser llocs de socialització crítica.

L'escriptor Jacques Bonnet (2014, p. 98) agraeix

“Ces livres recommandés par un libraire lecteur, lorsque les problèmes de gestion ne prenaient pas encore la majeure partie de leur temps. Souvent d'ailleurs les librairies deviennent des lieux de rencontre informels où l'on est à peu de près sûr de trouver, à certaines heures, quelqu'un avec qui converser. Les vraies librairies [...] ont pris la place des cercles du XIXe siècle, et autres cafés littéraires, où l'on se retrouvait trituellement en fin d'après-midi entre gens de même intérêt.”

2.2. Una geohistòria de les llibreries de Barcelona

Per a Fernand Braudel (1968, 2002, p. 53-87), la geohistòria s'interessa per com la societat humana fa els processos, amb la seva evolució, canvis i transformacions, que succeeixen en la relació entre temps i espai. Seguint Braudel, la geohistòria té tres escales de temps. La primera escala és el temps curt, que tracta dels esdeveniments de la vida quotidiana de l'individu i de la política: és l'*ara*. La segona escala és el temps mitjà, que tracta de les conjuntures de la història econòmica i social, caracteritzades pels cicles econòmics: és l'*actualment*. La tercera escala és el temps llarg, que tracta de les estructures, enteses com l'organització coherent d'unes relacions prou fixes entre societat i territori, i que mostren les permanències: és el *llarg present*. La dificultat de diferenciar aquestes tres escales de temps ve donada perquè totes tres s'han de mesurar a la mateixa escala cronològica que marca el temps astronòmic i succeeixen alhora al mateix espai, lloc, regió, territori i/o paisatge: d'aquí la dificultat de fer geohistòria (Braudel, 1976; Cunill, 1999; Taylor, 1999; Mendizàbal, 2004, 2013; Grataloup, 2007). Utilitzant les tres escales temporals, es presenta una geohistòria de les llibreries de Barcelona.

2.2.1. Abans del segle XIX

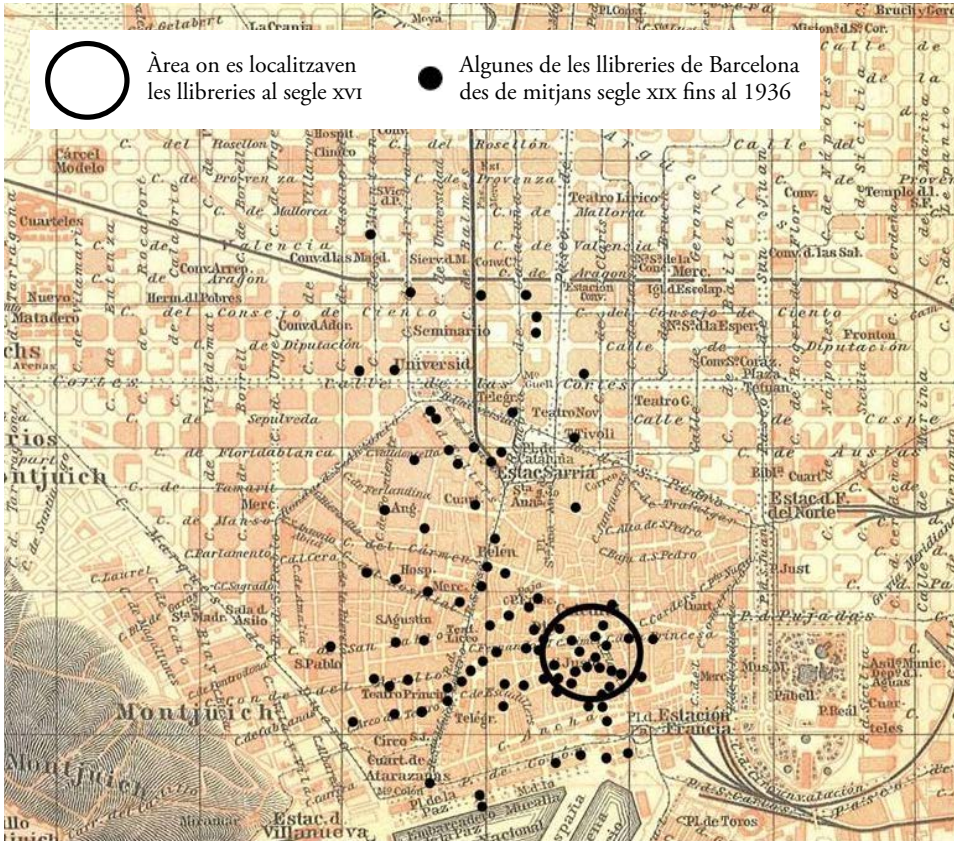
Segons Rubió i Balaguer (1986, p. 1), es pot interpretar a través de les històries de l'escriptura, de la lectura i dels llibres que l'edició de llibres i el comerç ha existit "des de sempre". El comerç de llibres existia al llarg del període històric conegut com a època clàssica, ja que a més de ser indispensables per no haver de memoritzar els textos, els llibres eren símbol de la riquesa dels seus propietaris, encara que fossin analfabets o no els llegissin (Llucià de Samòsata, 2013). Al món clàssic de la Mediterrània hi havia un important comerç de llibres i existien llibreries (Reyes, 2011; Gentil, 2020). Tot i que no hi ha restes de llibres d'època romana a Catalunya, es pot suposar que n'hi havia, ja que alguns dels pròcers romans que van estar de pas o s'hi instal·laren eren cultes i anaven acompanyats dels seus llibres (Alturo, 2003, p. 23).

Jesús Alturo (2003) per als llibres manuscrits, J. Antoni Iglesias (1996, 2009, 2014) per a l'època tardomedieval i Jordi Rubió i Balaguer (1986) per a un període que arriba fins al segle XVI, documenten a Barcelona, entre altres casos: la presència d'un copista a l'any 402; la venda de llibres entre particulars des del segle X; que a principis del segle XI hi ha professionals que no són monjos que transcriuen manuscrits a canvi de diners; que hi ha algun mercat de llibres als voltants de 1285; que hi ha llibreters des del segle XIV; que hi ha la presència d'un impressor des de 1474; i la primera menció d'un llibre imprès a Barcelona el 1477.

A les llibreries de Barcelona, en aquest llarg període de l'edat mitjana i Renaixement, es venien materials per escriure com pergamins, paper, llibres en blanc, plomes, llibres manuscrits i després llibres impresos; també hi enquadernaven llibres i alguns llibreters es van convertir en editors. La venda del material per escriure tenia una gran demanda per part de notaris, comptabilitat de comerciants, burocràcia administrativa i eclesiàstica... i permetia l'existència de desenes de llibreries a mitjans del segle XVI segons Rubió i Balaguer (1986). L'arribada de la impremta a Barcelona es va trobar amb un mercat del llibre desenvolupat, ja que, segons aquest autor, s'hi importaven i exportaven llibres, de manera que s'establí un comerç important. En l'inventari de 1561 del llibreter barceloní Joan Guardiola, la majoria dels seus exemplars provenien de Lió, París i Venècia, com també passava amb les biblioteques particulars de tres juristes barcelonins de finals del segle XVI (Peña, 1997). Fins al segle XIV la majoria dels llibreters eren jueus; és a principi del XV que apareixen els primers llibreters cristians: una part descendents de jueus conversos després de la destrucció del barri jueu el 1391 i una altra part d'estrangers, els quals eren la majoria dels impressors a la fi del segle XV (Llanas, 2007, p. 17). La localització de les llibreries del segle XVI coincideix amb el cercle que es pot veure a la fig. 1 i moltes es trobaven al carrer que va adquirir el nom de Llibreteria a causa de la presència dels llibreters, els quals posteriorment van ocupar altres zones de la ciutat emmurallada. Tal com escriu Peña (1996, p. 199),

“Las librerías [del carrer Llibreteria] se abrían al exterior con sus seleccionados escaparates, incitando a la ojeada y a una familiaridad con el libro como objeto comercial impreso. [...] Los libreros eran el centro de una «tela de araña», el punto de convergencia de una serie de circuitos intelectuales, industriales y comerciales. Las librerías poseían dos proyecciones: externa e interna, coincidentes; así el espacio de la tienda se integraba en la calle, y alrededor de él, se creaba un «microclima libresco».”

Figura 1. Localització d’algunes de les llibreries de Barcelona del segle XVI i des de mitjans segle XIX fins al 1936

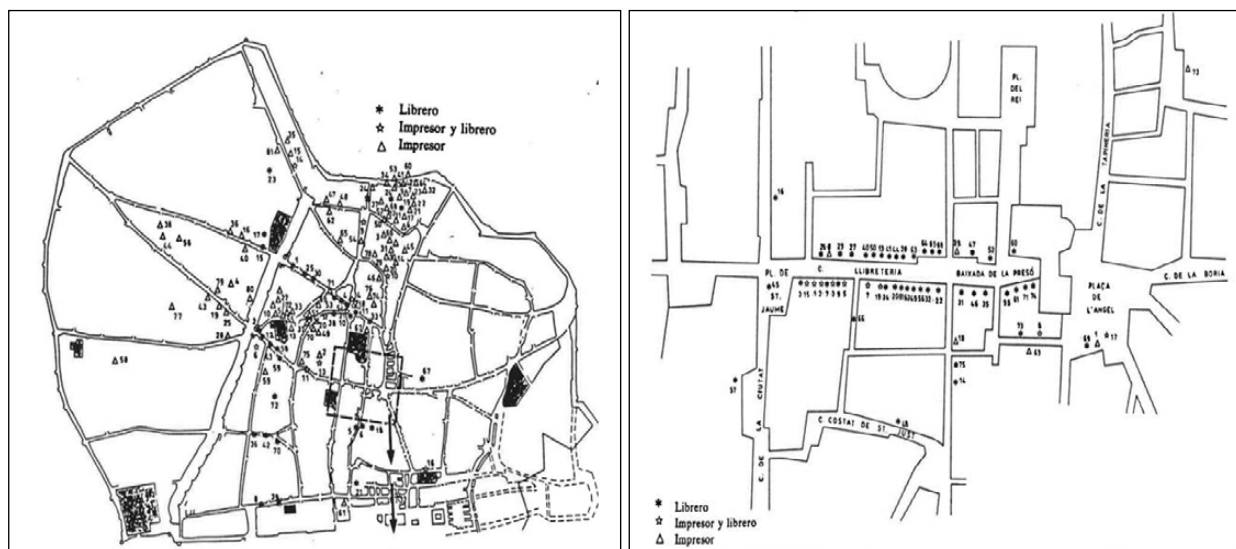

Fons: el mapa base apareix a Bædeker (1920, p. 232). Per les llibreries del segle XVI, Peña (1996) i Rubió i Balaguer (1986). Per a les llibreries de mitjans segle XIX fins al 1936, Saurí i Matas (1849), Millà (1956), Palau i Dulcet (2021) i l’hemeroteca digital de *La Vanguardia*. Per a la localització dels carrers desapareguts, Vallescà (1945).

Des de l’inici de la impremta a Barcelona (1472-1473), el negoci dels llibres se centra en l’edició, la impressió i la venda dels llibres. Així, hi pot haver negocis que tinguin només una, dues o les tres activitats, essent alhora editorials, impremtes i llibreries. Des de principis del segle XVII apareixen llinatges d’impressors, editors i llibreters; un dels més llargs va ser l’iniciat per Joan Jolis des del 1676, empresa que el 1828 pren el nom d’Hereus de la Vidua Pla i que

mantenen la llibreria fins al 1983 al carrer de Fontanella (Llanas, 2007, p. 49). A Barcelona, la barreja de les tres activitats dura fins a finals del segle XIX i no serà fins després de la guerra civil de 1936-1939 que les llibreries es consoliden com a negoci diferent de l'edició i la impressió dels llibres. Rosa M. Gregori (2017) compila la documentació existent de la Confraria de Llibreters de Barcelona, instituïda el 1553 i que el 1789 va establir amb els impressors un únic col·legi. Camprubí (2012) fa una interessant descripció de les difícils relacions entre els llibreters i els impressors de Barcelona durant el període 1671-1711 pel monopoli en la venda de llibres i la possibilitat d'imprimir que tenien els llibreters, així com la impossibilitat legal que tenien els impressors per vendre llibres, tot centrant-se en l'impressor Rafael Figueró. Javier Burgos (1993) utilitza els registres parroquials, el cadastres i els protocols notariais del període 1680-1808 per aconseguir la informació sobre les persones que estaven relacionades amb els professionals (impressors, llibreters, tipògrafs, enquadernadors...) d'allò que s'imprimia (llibres, goigs, estampes, mapes, dibuixos...) a Barcelona. La informació trobada per Burgos permet veure l'estructura familiar i característiques demogràfiques, les propietats i llurs transmissions per herència o per compra i venda, la quotidianitat de la confraria de llibreters i el funcionament de les llibreries i encants com els llocs de compra i venda de llibres (fig. 2).

Figura 2. Localització dels focs d'impressors, llibreters i llibreters impressors del segle XVIII a Barcelona, amb una ampliació de l'àrea central

Font: Burgos (1993, p. 445).

2.2.2. El segle XIX i el segle XX

Els Estats-nació que apareixen al llarg del segle XIX han de crear una identitat nacional per a un conjunt de poblacions amb unes cultures locals molt marca-

des i, alhora, el sistema capitalista necessita tenir una mà d'obra mínimament qualificada. Ambdós fets van propiciar que, a Espanya, des de mitjans del segle XIX, comencés un procés d'educació i alfabetització amb la Llei d'Instrucció Pública del 1857, coneguda com a Llei Moyano.⁵ Amb aquesta normativa es preveia que l'educació primària fos pública i obligatòria, i que el batxillerat i els estudis universitaris anessin a càrrec del pressupost estatal. En qualsevol cas, les inversions van ser escasses i l'analfabetisme va continuar sent una xacra important a la societat espanyola: eren analfabets un terç dels homes i un 40 % de les dones al municipi de Barcelona a principis de segle XX (Capel *et al.*, 1985, p. 9-17; Vilanova i Moreno, 1992; Vilanova, 1997; Fontana, 2007, p. 425-431).

L'alfabetització de la població urbana a Espanya des de finals del XIX va permetre que els llibres formessin part de la vida quotidiana de les classes populars i deixessin de ser només objectes de luxe per a les elits. Gràcies a la Llei Moyano, es passa d'1,3 milions d'escolars el 1870 a 1,9 milions el 1890, fet que suposa un important augment en la producció i venda de manuals escolars: a la *Gaceta de Madrid*⁶ apareixen 1.769 manuals escolars entre 1879 i 1899. A Barcelona hi ha comptabilitzades 23 llibreries escolars a finals del segle XIX, localitzades al centre històric i a l'Eixample, a prop de la nova seu de la Universitat de Barcelona i de nombrosos centres escolars d'ensenyament primari i secundari. L'exemple més notori va ser la llibreria i editorial Bastinos, especialitzada en material escolar i universitari, que primer era al carrer de la Boqueria 47 i el 1886 es va traslladar al carrer de Pelai 52 (Llanas, 2007, p. 109-110; Duran i Sanpere i Alabart, 1952). La localització de la Universitat de Barcelona a la plaça de la Universitat va provocar que nombroses llibreries es mantinguessin relativament a la vora, com la llibreria Puig a la Plaça Nova (Puig, 1938) o bé s'instal·lessin a prop seu: s'ha citat la llibreria Bastinos, però també hi havia la llibreria Bosch, fundada el 1889 i ubicada a la Ronda Universitat 11 des de 1892 i fins al 2006 (Bolívar, 1989); la llibreria Castells, que entre 1903-2000 era al costat de la Bosch; la llibreria Catalònia, rebatejada com a Casa del Libro durant la dictadura franquista i de nou Catalònia, va ser a la Ronda de Sant Pere 3 entre 1924 i 1999 (Llibreria Catalònia, 1999); la llibreria Herder —actualment Alibri— fundada el 1925 al carrer de Balmes al costat de la Universitat de Barcelona; la Llar del Llibre, que era al carrer de Bergara 3 fins al 1994; i les llibreries de llibres de vell —moltes d'elles ja desaparegudes o que ara treballen només *on-line*— als carrers Tallers, Aribau i Muntaner a prop de la Universitat de Barcelona... Marcos Ordóñez (2013a) va escriure que:

“En la franja de Aribau que va desde Diputación a la calle Aragón se encontraban, con destino a la clientela estudiantil, las librerías de lance mejor surtidas, de las que todavía

5. Vegeu <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1857/1710/A00001-00003.pdf> (consulta 29/11/2023).

6. Nom anterior de l'actual *Boletín Oficial del Estado*.

sobreviven heroicamente Studio y Castro.⁷ Allí descubrí incontables autores, y a veces de forma sorprendente. En mi primer año de universidad frecuenté mucho la librería Castro. El dueño, que parecía ajeno a todo, la cabeza siempre hundida en sus anotaciones, y con el que yo no había cruzado más que los habituales saludos al llegar y al irme, me dijo un día “Tengo algo para usted”. Mientras me giraba para ver si se dirigía a otro, entró en la trastienda y, sin añadir palabra, puso luego en mis manos los tres tomos de los Ensayos de Montaigne de la editorial Iberia. ¿Cómo supo que aquello podía interesarme tanto? ¿Llevaba una lista mental de los libros que yo había comprado hasta entonces? ¿Lo hacía con todos los clientes? Misterio. Doble misterio, porque no volvió a repetir una exhortación semejante, como si Montaigne, a la manera de un específico, bastara y sobrara para calmar mis inquietudes.”

Però a més de l'alfabetització, les llibreries a Catalunya i a Barcelona ajuden a la formació d'una elit intel·lectual al segle XIX, ja que és necessari publicar els resultats de l'exercici intel·lectual (Casassas, 1999), així com a establir llocs de venda o de consulta d'aquestes publicacions.⁸ Segons Millá (1956, p. 13-14), a principis del segle XIX hi havia una quarantena de llibreries, algunes existents al segle XVIII, i a finals del XIX n'existien unes cent. Abans de la demolició de les muralles de Barcelona el 1856, les llibreries es trobaven disperses per tota la ciutat emmurallada, però n'hi havia una concentració als carrers i places principals del centre històric (fig. 1 i 2). A principis del segle XIX els llibres més venuts eren els religiosos, els manuals escolars i universitaris i els diccionaris enciclopèdics (Llanas, 2007, p. 96).

Realitzant una cerca a l'hemeroteca digital del diari *La Vanguardia* pel període 1881-1936 del terme *librería* s'han trobat gairebé 16.000 entrades. La majoria són propaganda sobre la venda de llibres i algunes de vendes de llibreries enteses com els mobles per posar-ne. Una minoria de les entrades són les que han permès identificar les llibreries amb un fons de llibres important i amb tertúlies com a focus de discussió i difusió d'idees artístiques i polítiques, ja que així s'explicita a les notícies de *La Vanguardia* i se n'han pogut ubicar a la fig. 1. Gairebé totes les llibreries que apareixen en Saurí i Matas (1849) són les mateixes que les de *La Vanguardia*. Les memòries d'Antoni Palau i Dulcet (2021) també han servit per localitzar les llibreries de la fig. 1, malgrat que sovint la localització és poc precisa. De llibreries a Barcelona n'hi havia de tots els colors ideològics: conservadores —Puig a la plaça Nova 5—, religioses —Religiosa al carrer d'Avinyó 20—, liberals i progressistes —Espanyola a la Rambla del Centre 20—, catalanistes —Tasis a la Rambla del Centre 33—.

7. La llibreria Anticuaria Studio continua al carrer d'Aribau 12 (<https://www.studiolibrosantiguos.com/> [consulta 29/11/2023]), però la llibreria Castro ara es troba al carrer de Josep Estivill 40-42 (<https://www.libreriacastro.com/> [consulta 29/11/2023]).

8. Dos exemples: la llibreria Verdaguer, a la Rambla del Centre davant del Liceu, era on es venien i distribuïen els butlletins de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques i de l'Associació d'Excursions Catalana (Palau i Dulcet, 2021, p. 45); la llibreria i editorial L'Avenc, primer a Ronda de la Universitat 20 i després a Rambla de Catalunya 24, van editar llibres de Valentí Almirall, Gabriel Alomar, Lluís Domènech i Montaner, Pompeu Fabra, Antoni Rubió i Lluch o Jacint Verdaguer entre molts altres intel·lectuals catalans.

Antoni Palau i Dulcet (1867-1954)⁹ ha estat un important llibreter de la primera meitat del segle xx a Barcelona, i pel seu *Manual del librero hispano-americano* (Palau i Dulcet, 1923-1927; Palau i Dulcet i Palau Claveras, 1944-1977) forma part dels grans bibliògrafs mundials. En les seves memòries, Palau i Dulcet (2021) fa un repàs dels llibreters i de les llibreries barcelonines que va conèixer des de la seva joventut fins al 1935, com també dels clients —especialment els bibliòfils— que compraven i col·leccionaven llibres. Malgrat les diverses crisis polítiques i econòmiques, Palau i Dulcet mostra un món de llibreries barcelonines, especialment de vell, amb un cert dinamisme en el seu nombre i en la compra i venda d'importants lots de llibres, així com una àmplia relació amb nombroses llibreries europees i americanes.

La dictadura franquista va acabar amb l'efervescència dels llibres de la República. Aguado (1944) i Moret (2002) donen algunes idees clau sobre el paper que el règim franquista creia que havien de tenir les llibreries. Per exemple, l'Institut Nacional del Libro Español recomanava el 1943:

“Que todo librero español tiene el deber indeclinable de exponer en sus escaparates de manera bien visible y preferente aquellas obras nacionales cuyo fondo dogmático o doctrina política contribuya a la mayor difusión y a la más exaltada loa de las glorias o epopeyas patrias.” (Moret, 2002, p. 68).

En el text d'Àngel Latorre “El jardín de los frailes” es reflecteix una visió grisa de les llibreries dels anys 1940:

“En los oscuros años cuarenta, cuando entre la juventud inconformista nos pasábamos de mano en mano con sigilo, los libros que no se podían encontrar en las librerías o en las bibliotecas, es decir, casi todos los que para nosotros tenían algún interés.” (La Vanguardia Española, 6/07/1977).

I aquí apareix un dels plaers i perills de comprar i vendre llibres, ja que aviat algunes llibreries van ser centre de difusió de llibres crítics amb la dictadura: els llibres de les editorials Losada, Fondo de Cultura Económica, Emecé, Siglo XXI o Ruedo Ibérico es van convertir en referències indispensables i, sovint, en material cotitzat que s'ocultava sota els taulells dels llibreters i que circulava sota mà ja que estaven prohibits per la censura (Moret, 2002, p. 156 i 281). Marcos Ordóñez (2013b) escriu que:

“En el Paseo de Gracia, subiendo a mano derecha, no recuerdo ahora si esquina con Valencia o con Mallorca, se inauguró en 1969 Leteradura, la librería más selecta y moderna de la historia barcelonesa: quizás por eso apenas duró diez años. La dirigía Lali Gubern, esposa de Jorge Herralde, y en sus anaqueles alternaban, con mayor o menor disimulo, los Cuadernos de Ruedo Ibérico con las publicaciones de Tel Quel y los primeros textos de Lacan, que incluso, comentaban mis hermanos mayores, dio allí una conferencia hacia 1974.”

9. Sobre Antoni Palau i Dulcet, vegeu les seves memòries (2021), com també Ferrer (2007), Insenser (2007), Palau Baquero (2021) i Pla (2001).

Isabel Segura (2016, p. 167) proposa un itinerari, parcial segons l'autora, des del port de Barcelona cap al centre de la ciutat de llibreries crítiques: Luis de Caralt, Rafael Tasis, Librería Hispano-Americana, Bar-Librería El Cristal, Argos, Casa del Libro, Cinc d'Oros, Librería Técnica Extranjera i el mercat dominical de Sant Antoni.

Durant molts anys, nombroses llibreries havien tingut uns ingressos importants gràcies a la venda de manuals escolars. Però moltes d'aquestes llibreries han perdut aquest mercat des dels decennis de 1980 i 1990 a causa de les cooperatives de consum com Abacus, que es va fundar el 1968 i va obrir el seu primer establiment el 1977 al carrer Còrsega 269 (Abacus, 2008), la socialització dels llibres escolars, els nous mètodes pedagògics que no utilitzen manuals per memoritzar els coneixements i les noves tecnologies de la informació. Així, els llibres escolars han perdut presència a molts centres escolars, amb la conseqüència de la disminució del nombre de llibreries, sobretot les petites que solien localitzar-se a prop de les escoles i els instituts d'ensenyament mitjà.

2.2.3. Les llibreries actuals

La localització de les llibreries actuals de Barcelona es pot trobar en sis mapes. Per ordre cronològic, el primer és el de Carreras (2003b, p. 66-67), on es mostren els establiments comercials que, segons l'impost d'activitats econòmiques (IAE), venien llibres, revistes i productes de papereria. Hi ha tots els establiments que es dediquen únicament a vendre llibres, però també hi ha establiments on l'activitat econòmica principal, i sovint única, és la venda de diaris i revistes i/o de productes de papereria; l'ítem de l'IAE no permetia diferenciar uns establiments dels altres (fig. 3).

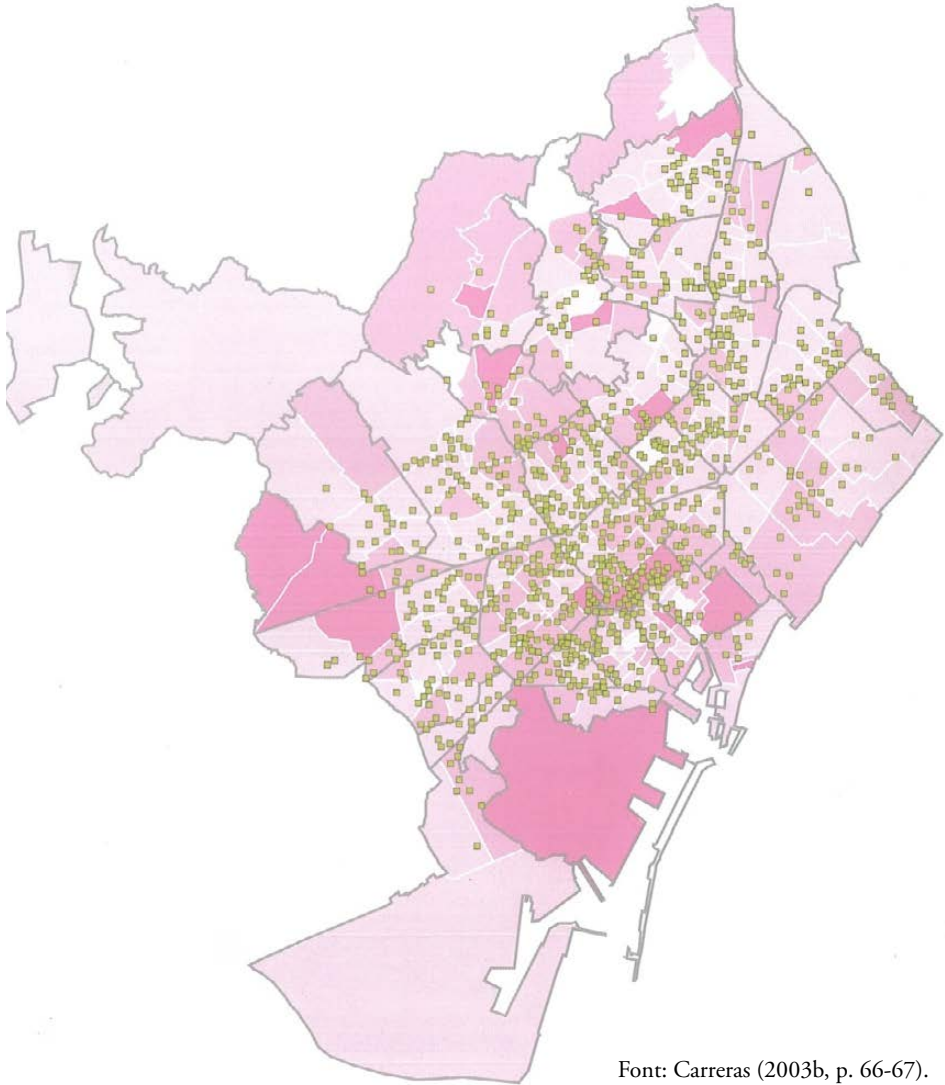
El segon mapa és el de Mendizàbal i Oliver (2005), on hi ha les llibreries associades al Gremi de Llibreters de Catalunya de l'any 2003; és una mostra infrarepresentada, ja que hi ha llibreries que no formen part d'aquesta associació perquè consideren que no els aporta cap benefici pel cost econòmic que suposa pertànyer al Gremi. Això sí, els establiments cartografiats són llibreries, però falten les llibreries no agremiades (fig. 4).

El tercer mapa es troba en la tesi doctoral de Sergio Moreno (2011, p. 410), en l'apartat on tracta de les llibreries actuals barcelonines. En la p. 404, Moreno escriu que la informació per a realitzar el mapa de la fig. 5, s'ha obtingut d'informació trobada a internet i:

“Como en tantos temas de consumo y de comercio, la información y los datos sobre las librerías de la ciudad son muy escasos, tanto las estadísticas, como los documentos. Existen muy pocos estudios sobre establecimientos comerciales, librerías incluidas, y se ha tenido que recurrir al trabajo de campo de diversas generaciones de miembros del OCUB,¹⁰ y al análisis de los anuncios en la prensa.”

10. Sergio Moreno es refereix a l'Observatori del Comerç Urbà de Barcelona del Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona i que va dirigir Carles Carreras durant la seva existència.

Figura 3. Els establiments comercials de papereria i llibreria a Barcelona (2001)

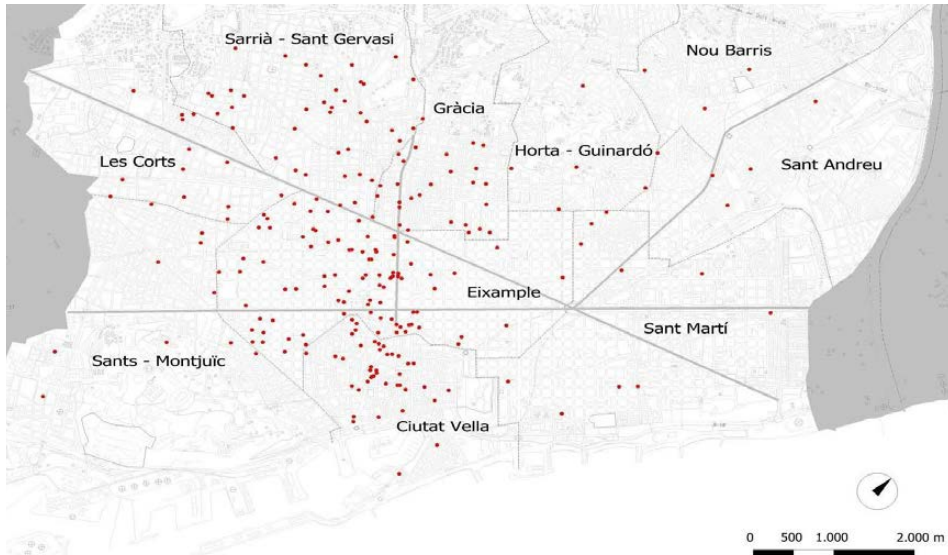

Font: Carreras (2003b, p. 66-67).

El mapa de Moreno és l'únic que té una classificació de les llibreries barcelonines, i explica les característiques de cada ítem amb alguns exemples en les p. 409-427 de la seva tesi doctoral. Segons Moreno (2011, p. 407-408), en la localització de les llibreries barcelonines (fig.5).

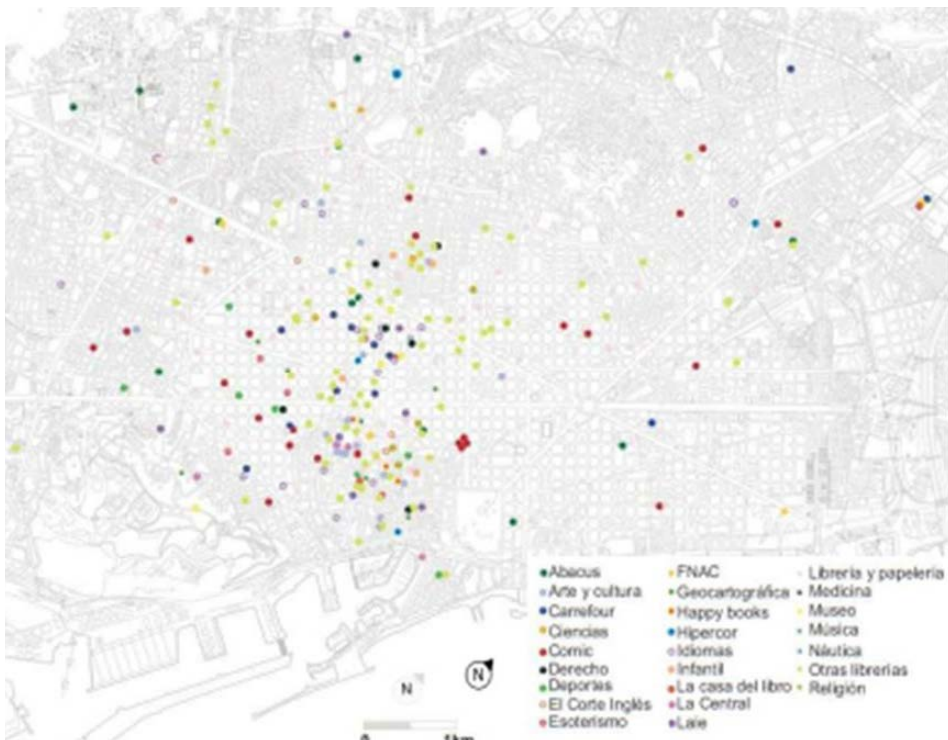
“[H]ay que destacar el predominio de la centralidad por encima de cualquier otro elemento. El centro simbólico de la ciudad ha constituido y sigue constituyendo el eje vertebrador del sector comercial de las librerías en Barcelona, probablemente por el alcance, en el sentido cristalliano del término, que poseen los libros como producto de consumo.”

Figura 4. Llibreries associades al Gremi de Llibreter de Catalunya (2003)

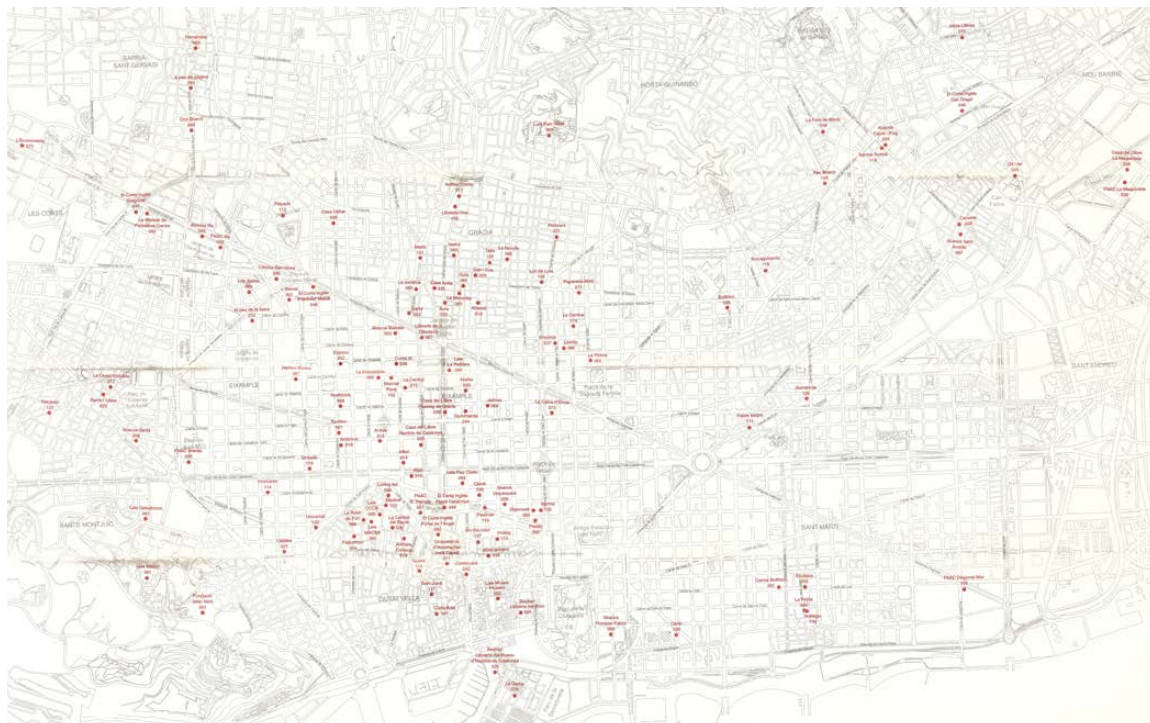
Elaboració d'Enric Mendizàbal, Laia Oliver i Maties Serracant a partir de les dades del Gremi de Llibreter de Catalunya, 2003 (Mendizàbal i Oliver, 2005).

Figura 5. Les llibreries de Barcelona segons Sergio Moreno (2011)

Font: Moreno (2011, p. 410).

Figura 6. 122 llibreries de Barcelona (2016)

Font: <https://www.contextodeeditores.com> (consulta 29/11/2023).

Hi ha un quart mapa que inclou 122 llibreries de Barcelona que un grup d'editorials independents (Libros del Asteroide, Impedimenta, Nórdica Libros, Periférica i Sexto Piso) va realitzar el 2016 sense especificar la metodologia utilitzada per a la selecció. Passa el mateix que amb el mapa de Mendizàbal i Oliver, ja que tots els establiments cartografiats són llibreries, però en manquen moltes: les que qui ha realitzat el mapa ha decidit no incloure sense dir-ne les raons¹¹ (fig.6).

El cinquè mapa és de 25/04/2022, quan *Línia el diari metropolità* va publicar la notícia “Deu dels dotze barris més pobres de Barcelona no tenen cap llibreria”, tot incloent un mapa amb la font d’Ajuntament de Barcelona, sense indicar com s’ha aconseguit el llistat. Segurament s’hi incloguin les llibreries que surten en el web de Barcelona Ciutat de la Literatura Unesco¹² (fig.7).

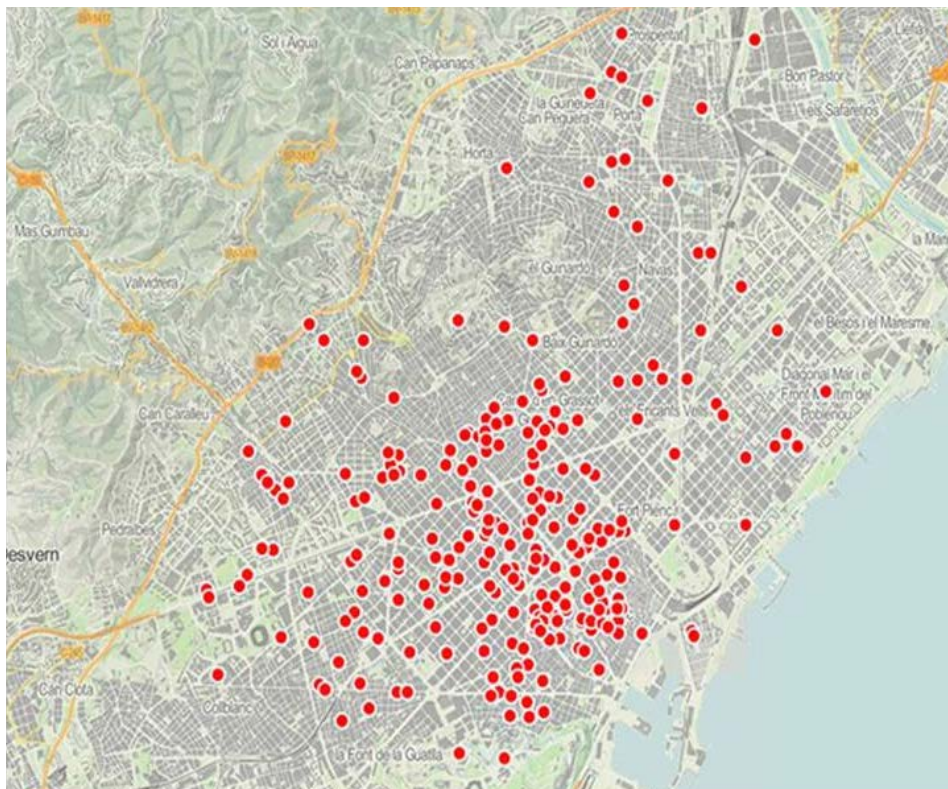
Per a aquest article s’ha considerat la necessitat de fer un nou mapa (fig. 8) amb la localització dels punts de venda de llibres a Barcelona a partir de la informació que hi ha en el Gremi de LlibreTERS de Catalunya,¹³ del Gremi de

11. En el seu web <https://www.contextodeeditores.com/> (consulta 29/11/2023), mentre el mapa de les llibreries de Barcelona no és accessible, el de Madrid sí que ho és; però tampoc s’expliquen les raons de la selecció.

12. <https://ajuntament.barcelona.cat/ciutatdelaliteratura/ca> (consulta 29/11/2023).

13. <https://gremidellibreters.cat/> (consulta 29/11/2023).

Figura 7. Llibreries de Barcelona (2023)

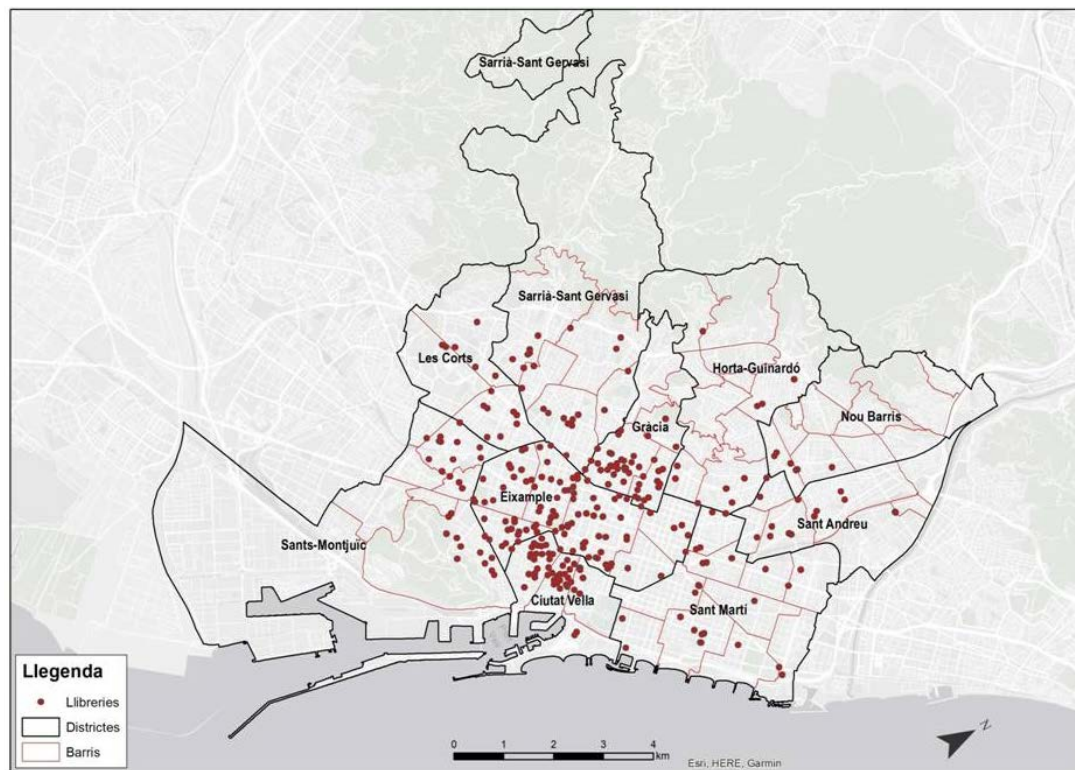
Font: <https://liniaxarxa.cat/noticies/deu-dels-dotze-barris-mes-pobres-de-barcelona-no-tenen-cap-llibreria/>

Llibreters de Vell de Catalunya,¹⁴ del web de Barcelona Ciutat de la Literatura Unesco, i del web que Mercè Bausili, antiga bibliotecària de la Biblioteca d'Humanitats de la Universitat Autònoma de Barcelona, manté sobre les llibreries de Barcelona.¹⁵ Cal afegir el treball de camp que faig de fa més de 50 anys d'anar a comprar llibres i que m'ha permès incorporar llibreries que no són als catàlegs anteriors. En total s'han geolocalitzat 302 punts de venda de llibres entre llibreries, llibreries-papereries i superfícies comercials: tots aquests punts de venda poden estar en un, dos, tres o els quatre webs citats, o no estar-ne en cap. Com és obvi, el mapa pot canviar en qualsevol moment: llibreries que tanquen, llibreries que obren, llibreries que canvien de lloc i, cosa que no afecta al mapa però sí al paisatge comercial, llibreries que canvien de nom. Això és el que succeeix en els llistats dels quatre webs citats i que ha suposat una revisió dels locals citats per comprovar la seva existència. Pel que fa als locals cartografiats, són els que es troben a peu de carrer i no cal concertar cita per accedir-hi; tampoc s'hi han inclòs els negocis que només venen llibres en línia.

14. <https://gremillibretersdevell.com/> (consulta 29/11/2023).

15. <https://llibreriesbcn.com/> (consulta 29/11/2023). Aquest web té el seu origen en el llibre de Bausili i Gasch (2008).

Figura 8. Punts de venda de llibres a Barcelona (2023)

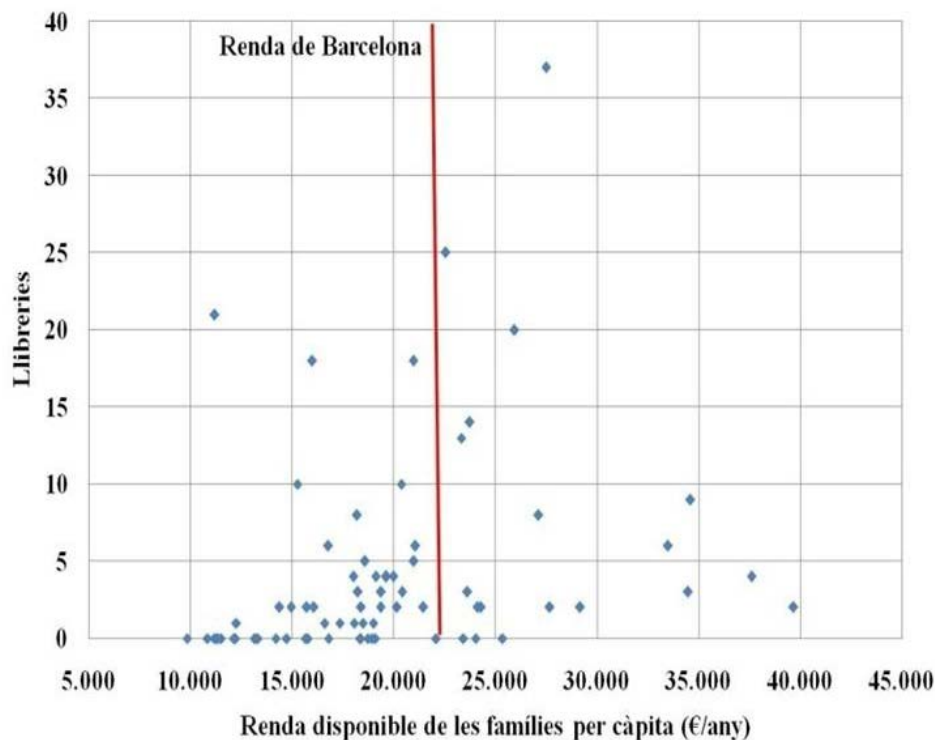

Elaboració de Laura Sala i Albert Pèlachs a partir d'ArcGis online (30/08/2023): límits dels districtes https://services9.arcgis.com/SqyjIisz6xPX1kJE/arcgis/rest/services/BCN_districte_i_barri/FeatureServer; límits dels barris https://services9.arcgis.com/SqyjIisz6xPX1kJE/arcgis/rest/services/BCN_districte_i_barri/FeatureServer i Base Gris Barcelona (Esri, HERE, Garmin, (c) Open Street Map Contributors, and the GIS User Community).

En la fig. 8, com també amb els mapes anteriorment citats, s'observa que al centre històric i al districte de l'Eixample s'aglutina la majoria de llibreries de Barcelona. Als barris de la Vila de Gràcia, el Poble-sec i Sants —on hi ha una intensa vida associativa i es desenvolupa una important activitat comercial— també es manté un bon nombre de llibreries, encara que augmenta la proporció d'establiments que combinen la venda de llibres amb articles de quiosc i papereria. Als barris de la Sagrada Família i del Fort Pienc (districte de l'Eixample) i als barris perifèrics dels districtes d'Horta-Guinardó, Nou Barris, Sant Andreu i Sant Martí, la quantitat de llibreries és escassa. Però entre els dos primers mapes que utilitzen dades de 2003 i el darrer han passat 20 anys i, afortunadament, els punts de venda de llibres s'han anat localitzant en nous llocs on era impensable que n'hi haguessin, ja que fins als primers anys del segle XXI eren antigues fàbriques i magatzems de mercaderies on ara hi ha habitatges i centres comercials.

L'abril del 2022 va aparèixer la notícia que deu dels dotze barris amb menys renda de Barcelona no tenien llibreries. La fig. 9 mostra l'escassa relació entre el nivell de renda i el nombre de llibreries pels barris de Barcelona: els barris que no tenen cap llibreria són alguns dels de menys renda, però n'hi ha quatre que o bé tenen la renda mitjana de Barcelona (la Vall d'Hebron) o bé la superen (la Font d'en Fargues, Vallcarca, Vallvidrera). La majoria dels barris tenen menys de cinc llibreries, i s'hi troben tant els de menys renda com els que en tenen més: Sant Gervasi-la Bonanova (el quart), Pedralbes (el segon) i les Tres Torres (el primer); i en aquests dos darrers, gairebé totes les llibreries es troben a facultats universitàries. En canvi, el Raval, el tercer barri amb menys renda té 21 llibreries, o el Barri Gòtic, amb una renda per sota de la mitjana barcelonina, en té 18: la tradició del centre històric en la ubicació de llibreries, la importància de la població que hi passeja i en compra, les llibreries dels museus i les noves propostes llibresques expliquen l'elevada xifra. No hi ha una relació directa entre nivell de renda i llibreries, i és la història urbana la que explica la localització de les llibreries a Barcelona.

Figura 9. Punts de venda de llibres (2023) i renda disponible per barris de Barcelona (2020)

Font: per a les llibreries, vegeu l'apartat 2.2.3; per a la renda, Ajuntament de Barcelona, Oficina Municipal de Dades, Departament d'Anàlisi i Departament d'Estadística i Difusió de Dades.

2.3. Els llibres al carrer

A Barcelona hi ha hagut compravenda de llibres al carrer des de l'edat mitjana fins a l'actualitat (Rubió i Balaguer, 1986; Alturo, 2003; Llanas, 2007). Les diferents localitzacions dels encants, de les casetes al carrer així com les diverses fires, festes i mercats fan que, sovint, a la actualitat es trobin els llibres al carrer. En les memòries d'Antoni Palau i Dulcet (2021) hi ha citats encants al carrer de la Creu Coberta i a Collblanc, al Portal i a la Ronda de Sant Antoni, a l'avinguda del Paral·lel, a la Fira de Bellcaire que després serà el Mercat de Sant Antoni, a la plaça del Sol, a la plaça de Sant Sebastià, a la Llotja, al Portal de Santa Madrona i en el carrer Diputació darrere de la Universitat de Barcelona, com també hi ha fires a la plaça de Catalunya i a la Universitat.

De les casetes del carrer Diputació, Marcos Ordóñez va escriure que:

“La tarde de primavera que descubrí la hilera de casetas de la calle Diputación, alineadas en la pared trasera del jardín de la Universidad, me sentí como el buscador de oro que se topa con un yacimiento. A la sombra de los plátanos, aquellos doce templetos de piedra con toldos de lona verde creaban un instantáneo ensueño parisino, de bouquinistes sin Sena: hojeando sus libros fumabas un mísero Celta y era muy difícil que la primera calada no te supiera a Gitanes.

Me parece que hoy tan solo queda un quiosco, cerrado a cal y canto. En los noventa se convirtieron en un feudo exclusivo del porno, y un mal día, simplemente, desaparecieron, pero veinte o treinta años atrás fueron una constante fuente de aprovisionamiento y de sorpresas. Ana María Moix, Pere Gimferrer y Guillermo Carnero, que en los primeros sesenta patrullaban la zona, conocieron allí la existencia de Rosa Chacel, de la que nunca habían oído hablar, a partir de un ejemplar de La sinrazón, y no pararon hasta localizar su dirección en Río de Janeiro: así comenzó una correspondencia fecundísima, que Ana María reunió luego en su estupendo libro De mar a mar.” (Ordóñez, 2013a).

Tenen una llarga tradició la Fira del Llibre d'Ocasió Antic i Modern, que se celebra des del 1951 i que ja des de fa temps ubiquen les casetes al Passeig de Gràcia,¹⁶ o la Setmana del Llibre Català des del 1983,¹⁷ amb diverses localitzacions i formats que a les darreres edicions s'ha aposentat al Moll de la Fusta. N'hi ha d'altres de més recents i crítiques, com la trobada del Mercat del Llibre de la Fira Literal¹⁸ des del 2014 o la Mostra del Llibre Anarquista, que ja compta amb tretze edicions. I, per la tradició i per la quantitat de gent que atrauen, cal destacar el Mercat Dominical de Sant Antoni i la Festa de Sant Jordi-Dia del llibre el 23 d'abril.

a) El Mercat dominical de Sant Antoni

Segons Josep M. Orteu (2020), el Mercat Dominical de Sant Antoni de llibres vells va iniciar-se amb la construcció del mercat de menjar i la urbanització del

16. <https://gremillibretersdevell.com/fira-del-llibre-docasio-antic-i-modern-2/> (consulta 29/11/2023).

17. <https://lasetmana.cat/> (consulta 29/11/2023).

18. <https://literalbcn.com/> (consulta 29/11/2023).

carrer de la Creu Coberta on hi havia la Fira de Bellcaire. Va ser el 1936 quan el mercat de llibres es va ubicar al voltant del mercat municipal d'alimentació de Sant Antoni. Actualment, segons les dades de l'Associació Professional del Mercat del Llibre Dominical de Sant Antoni, cada diumenge —fins i tot en festes assenyalades—¹⁹ hi ha una gentada d'entre 10.000 i 15.000 persones que miraran i compraran llibres antics, descatalogats, de segona mà..., però també cartells, segells, cromos de col·leccions, postals, revistes, discos, cd i dvd... Ha estat el lloc on molts hem —m'hi incloc— après a tractar amb els llibres amb ajuda dels nostres pares i mares, sota la supervisió dels i les paradistes. Durant la dictadura franquista, es divulgaven amb molta cautela llibres prohibits i censurats com també revistes eròtiques i pornogràfiques, també prohibides. Personalment no tinc notícia de cap altre mercat d'aquest tipus que uneixi actualment 74 parades cada diumenge de l'any oferint el material a milers de persones. Tal com apareix al web del Mercat Dominical,²⁰ l'escriptor Avel·lí Artís-Gener «Tísner» (1912-2000) va dir que «parlem molt sovint de com cal fer sortir la cultura al carrer. El nostre mercat de llibres demostra com nosaltres ja ho practiquem des de fa anys».

b) 23 d'abril, Sant Jordi i el dia del Llibre

La *Fiesta del Libro* (Cendán, 1989; Llanas, 2007, p. 124-127) va ser una idea de l'editor Vicent Clavel (1888-1967), que va proposar la creació del dia del llibre, oficialitzada durant la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) l'any 1926. Aquesta festa va prendre dos camins diferents. A Madrid es va convertir en un dia amb una sèrie d'actes oficials, de manera que el més important actualment és el lliurament per part del rei d'Espanya del Premi Miguel de Cervantes, instituït el 1976, al paranimf de la Universidad de Alcalá amb la lectura del discurs d'acceptació per part de qui ha obtingut el premi. A Barcelona, el Dia del llibre va esdevenir una festa popular on les llibreries van sortir al carrer amb les seves taules plenes de llibres, especialment novetats, i amb la presència de qui els ha escrit per a la signatura dels llibres. Qui no ha viscut un Sant Jordi a Barcelona no pot ser conscient de la bullícia als carrers a la recerca del llibre per regalar —o dels llibres per regalar-se a un mateix—. A partir del migdia és gairebé impossible passejar per mirar llibres al centre de la ciutat, especialment al Passeig de Gràcia, la Rambla de Catalunya, la Plaça de Catalunya i la Rambla, per la gentada de centenars de milers de persones que estan atapeïdes als mateixos llocs alhora per aconseguir els llibres i, si pot ser, signats per qui correspon. Com és obvi, hi ha parades de llibres que es troben al carrer davant de les llibreries que no són al centre de Barcelona i alguns barris tenen llocs on es troben les principals llibreries de la zona com la Rambla del Poble Nou i/o al carrer Gran de Gràcia/la Plaça de la Vila de Gràcia. Segons Mario Vargas Llosa (2006, p. 27), el Dia del Llibre és

19. Francisco Vindel descriu una visita un diumenge de 1938, en plena guerra civil (Cid Noé, 2020).

20. <https://www.mercatdominicaldesantantoni.com/> (consulta 29/11/2023).

“El espectáculo más civilizado que me haya tocado ver. Ese día Barcelona se convierte en una inmensa librería, con esos libreros profesionales o improvisados que sacan los libros a las calles con mesas y estantes que se desbordan por las aceras. Y no hay nada más estimulante que ver a esas muchedumbres de jóvenes y viejos con los brazos cargados de libros y rosas rojas en las manos.”

2.4. La Vila de Gràcia, la llibreria heterotòpica més gran de Barcelona²¹

La Vila de Gràcia va constituir un antic municipi independent del pla de Barcelona entre 1850 i 1897, que va passar de ser un territori agrari a finals del segle XVIII a industrial a principis del xx, i per aquesta raó va ser necessari construir-hi habitatges i urbanitzar el terme per a la població obrera que va començar a arribar-hi. Les fàbriques van implicar l'aparició d'un ambient obrerista, tot creant cooperatives i associacions culturals, ja fossin de signe progressista i nacionalista català, com també les relacionades amb l'obrerisme catòlic. Aquestes cooperatives i associacions disposaven d'escoles per a adults i d'importantes biblioteques per a un públic àvid de lectures de tota mena: novel·les, llibres tècnics i, és clar, polítics. Amb aquest públic van aparèixer llibreries a Gràcia des de finals del segle XIX.

Amb més de 61.000 habitants (el segon municipi de Catalunya amb més habitants), Gràcia va ser annexionada a Barcelona, juntament amb la majoria dels altres municipis del pla de Barcelona, el 1897 (Nadal, 1985). El període de govern municipal independent va permetre la creació d'un sentiment identitari de la població de Gràcia, que s'identifica amb el benestar, el progrés, la solidaritat, la col·laboració, que a les associacions es troben amb els seus similars per gaudir de la vida i amb un esperit catalanista i progressista que, malgrat el franquisme, es va mantenint fins l'actualitat

El quinquenni 1975-1980 va ser un moment de transformació molt important per el conjunt de la societat espanyola, catalana, barcelonina i de Gràcia. En aquest període van canviar les característiques demogràfiques de la Vila, ja que van quedar buits els habitatges de la nombrosa població envellida i van ser llogats i/o adquirits per joves que començaven el seu cicle de vida fora de la casa familiar. Com que una gran part tenien estudis universitaris o els estaven realitzant, van començar a aparèixer noves propostes culturals i de lleure: cines, teatres, bars musicals, ateneus populars —la majoria d'existència relativament fugaç—, comerços de noves tendències de moda o de música, bars i restaurants populars i llibreries progressistes. I aquests canvis socioterritorials expliquen que al barri de Gràcia hi hagi actualment un important nombre de llibreries, la majoria de les quals agrupades a l'Associació de Llibreteres de Gràcia.

Les llibreries de Gràcia estan ubicades en un barri de Barcelona, però una part important no són un comerç de barri, ja que la seva especialització les fa úniques —o gairebé— a Barcelona. Dos exemples: Le Nuvole (carrer de Sant

21. Sobre la geohistòria de la Vila de Gràcia es poden consultar Castellà (2006), Chifoni (1997), Fabre i Huertas (1976), Flores (2006), Lafarga (2000, 2001), Mendizàbal (2010), Segura, Farré i Camps (2001) i Serra (1995)..

Lluís 11; número 4 de la fig. 11) és una de les dues llibreries a Barcelona especialitzada en llibres en italià; L'Aeroteca (Travessera de Gràcia 209, número 27 de la fig. 11)²² és l'única llibreria a Barcelona especialitzada en temes aeronàutics. Com és obvi, aquestes llibreries només amb la població del barri de Gràcia no tindrien prou clientela per subsistir, i el seu àmbit d'atracció és molt més que el barri.²³ Hi ha força llibreries crítiques relacionades amb associacions polítiques independentistes, anarquistes i llibertàries. Un exemple és Aldarull (Torrent de l'Olla 72, número 15 de la fig. 11), que també funciona com una cooperativa de consum de productes de proximitat. I la majoria de les llibreries de Gràcia són obra de les seves llibreteres i llibreters: per això s'explica a continuació el caràcter heterotòpic de quatre d'elles.

La primera és La Memòria (plaça de la Vila 19; número 19 de la fig. 11), on la classificació i ordre dels llibres és cronològica: els llibres es troben sota epígrafs com *Entreguerres* —de les dues mundials— o *Guerra Freda*; aquest ordre fa percebre el conjunt de les obres del període d'una manera diferent de l'habitual classificació en la majoria de llibreries, que acostuma a ser novel·la, poesia, assaig, història... També s'hi classifiquen per la llengua en què estan editats. Són interessants les activitats que es realitzen sobre llibres, la seva lectura i comentari en els diversos clubs de lectura, els cicles de conferències...

La segona llibreria és Taifa (carrer de Verdi 12, número 3 de la fig. 11), que va ser fundada el 1993 per José Batlló (1939-2016), de qui Carrión (2013, p. 275) escriu el següent:

"[E]s poeta, editor y mito. Es famosa su cultura, lo muy amigo que es de sus amigos y sus escaramuzas con clientes, a los que es capaz de regañar si se deciden a comprar según qué títulos. Lo que más ha vendido durante las dos últimas décadas son Rayuela y La ciudad de los prodigios."

La llibreria té dues parts diferenciades: una per el llibre nou i una altra per el llibre de segona mà ben conservat. Hi ha una important presència d'editorials independents, temes d'humanitats i, com que Taifa és al costat dels cinemes Verdi,²⁴ hi ha una secció important de llibres dedicats al cinema. També s'hi fan presentacions de llibres i a l'entrada tenen una pissarra on escriuen frases relacionades amb l'esperit de la llibreria (que també es troben en el seu web: vegeu la fig. 10).

22. Originàriament es trobava al carrer de Sant Joaquim cantonada amb carrer del Montseny, que és el lloc 27 de la fig. 11, però fa relativament poc es va traslladar a Travessera de Gràcia 209.

23. Un altre exemple seria la llibreria neonazi Europa, que va funcionar com a tal entre 1974 i 2016, any en què va ser tancada pels Mossos d'Esquadra per diversos delictes. Pedro Varela, el llibreter, va ser durant un temps president del grup Círculo Español de Amigos de Europa (CEDADE), que va tenir la seu en el mateix local de la llibreria al carrer de Sèneca 12 fins que es va dissoldre i el local va quedar només com llibreria. Varela ha estat jutjat, condemnat i empresonat per propaganda i difusió d'idees neonazis, entre les quals el supremacisme ari i la revisió de l'holocaust aprofitant la llibreria, on es feien actes i conferències amb representants del nazisme europeu i d'Estat Units. Pedro Varela i la seva llibreria han estat un centre mundial del neonazisme, i ho continua sent des de les xarxes digitals. Possiblement per als i les neonazis seria un lloc heterotòpic, però per a molts i moltes altres és una distopia real.

24. Vegeu <https://barcelona.cines-verdi.com/> (consulta 29/11/2023).

De *Le Nuvole*²⁵ ja n'he escrit abans, però cal tornar-ho a fer tant pel fons de llibres italians com per les activitats que s'hi realitzen. És una llibreria fundada el 2011, relativament petita, però hi ha una molt bona selecció de clàssics i de les novetats. A la llibreria es presenten llibres, es fan recitals de poesia, concerts i teatre, s'hi desenvolupen classes de conversa en italià així com un club de lectura mensual on Cecilia Ricciarelli, la llibretera, guia d'una manera excel·lent els comentaris sobre el llibre escollit relacionant-lo amb la història, la política, la literatura, el cinema i més coses de la cultura italiana. Lluís Casassas (1985, p. 5) va escriure que

“Hom va dir que en aquest país d'instabilitats endèmiques i de dificultats econòmiques a desdir, fer aparèixer el primer número d'una publicació que es vol periòdica és un acte de valentia; que publicar-ne el segon volum és un acte de confiança i que publicar-ne el tercer ja és consolidar una tradició.”

Una de les apostes de *Le Nuvole* és el *Festival di Letteratura italiana a Barcellona* (FLIB), amb una primera edició del 30/09 al 2/10/2022 i una segona realitzada entre el 13 i el 15/10/2023, amb una estructura de sessions on conversen escriptors/es d'Itàlia i d'Espanya. De moment, haver realitzat per segona vegada el FLIB és un acte de confiança, i que durant aquests dies ja es parlés de l'estructura del tercer FLIB per al 2024 vol dir que s'està confirmant una tradició.

La darrera llibreria és *Cap i cua* (Torrent de l'Olla 99; número 1 de la fig. 11): és una petita llibreria generalista que té el seu origen amb l'arribada de la població jove a mitjans del decenni de 1970 i que és una de les més antigues de l'Associació de Llibreterers de Gràcia. El llibreter Josep M. Simó (àlies *Pepito*) coneix el seu fons de llibres a fons, i no només dels llibres de la seva llibreria sinó també de multitud d'editorials de tota mena, així que les converses i els consells són d'agrair. Totes les seccions tenen una selecció molt acurada i un esperit crític i llibertari molt evident amb els llibres d'assaig polític. Tal com escriu Isabel Segura (2016, p. 184):

“En els pocs metres quadrats del local, no hi ha piles de llibres, no hi ha reclams publicitaris, tan sols hi ha llibres i alguna revista. La selecció literària està garantida. Durant anys, la llibreria [*Cap i cua*] ha estat i continua sent una referència al barri.”

Figura 10. Cartell en el web de la llibreria Taifa

Font: <https://www.taifallibres.com/>
(consulta 29/11/2023).

25. El nom de la llibreria fa referència a una cançó de Fabrizio de André (1940-1999) que dona nom al seu darrer disc publicat en vida. Podeu escoltar-la aquí: https://www.youtube.com/watch?v=j0_NHBLvgDw (consulta 29/11/2023).

La selecció de les llibreteres i llibreters de la Vila de Gràcia fa que hi hagi una bona tria dels fons de llibres, que s'hi trobin les novetats i també una excel·lent mostra d'editorials independents, així com poesia, literatura negra o d'assaig crític. Els consells llibrescs fan de gran part de les llibreries que es troben a Gràcia la llibreria heterotòpica més gran de Barcelona. Sílvia Manzanera (2023, p. 16) escriu, en motiu del desè aniversari de la llibreria Ona (Gran de Gràcia, 217), el següent:

“[T]amb ho deia una servidora ara fa uns quants anys quan encara recordava la sort de viure en una Vila on les llibreries no són només espais on es guarden i es venen llibres, sinó llocs on et venen llibres persones que se'ls estimen, amb idees pròpies i experiència suficient per saber què recomanar per a la propera lectura.”

La fig. 11 mostra la localització de les llibreries que formen part de l'Associació de Llibreters de Gràcia. L'ordre dels números de les llibreries no és en cap cas aleatori, encara que podria semblar-ho, ja que a la llista de les llibreries que apareixen al costat del mapa en el document original es presenten en desordre alfabètic i temàtic. L'ordre de les llibreries que hi ha en el mapa és el clàssic del joc

Figura 11. La llibreria heterotòpica més gran de Barcelona: la Vila de Gràcia

Elaboració pròpia damunt del mapa editat per l'Associació de Llibreters de Gràcia

infantil que consisteix a unir amb una línia els números del primer a l'últim per formar una figura. Si es fa això al mapa, apareix un recorregut en forma d'espiral des del centre del barri fins a la perifèria sense passar —gairebé— mai dues vegades pel mateix lloc. A més de visitar les diferents seccions de la llibreria heterotòpica més gran de Barcelona, permet passejar pel barri i compaginar amb altres activitats (anar al cinema, menjar i beure en els múltiples bars i restaurants, comprar en les botigues de comerç local...), i sobretot, parlar i compartir amb altres persones. I tampoc no és atzar que l'inici del mapa, el número 1, sigui la llibreria Cap i cua.

3. Perills de comprar i vendre llibres a Barcelona

3.1. La censura

A la llibreria La Central del Raval es va programar un curs sobre la censura en els llibres: introducció, censura contra la pornografia, contra la disensió política, contra la llibertat religiosa i la censura en l'actualitat.²⁶ Cal recordar que qualsevol persona o institució que vulgui controlar la societat, el primer que ha de fer és controlar la difusió d'idees, especialment aquelles que són crítiques amb l'ordre imposat per aquesta persona o institució? Prohibició, censura, tota mena d'inquisició s'acarnissa en els textos escrits. Els incendis de biblioteques, llibres i llibreries són de sobres coneguts (Báez, 2004). No cal continuar escrivint que la lectura de llibres permet pensar, sobretot si es llegeixen molts i variats llibres, cosa que no passa si només es llegeix un únic llibre —*el llibre*—.

Italo Calvino (2016, p. 235) va escriure un llistat dels diferents tipus de censura:

*“i paesi cui tutti i libri vengono sistematicamente sequestrati;
i paesi in cui possono circolare solo i libri pubblicati o approvato dallo Stato;
i paesi in cui esiste una censura rozza, approssimativa e imprevedibile;
i paesi in cui la censura è sottile, dotta, attenta alle implicazioni e alle allusioni, gestita da intellettuali meticolosi e maligni;
i paesi in cui le reti di diffusione sono due: una legale e una clandestina;
i paesi in cui non c'è censura perché non ci sono libri, ma ci sono molti lettori potenziali;
i paesi in cui non ci sono libri e nessuno ne lamenta la mancanza;
i paesi, infine, in cui si sfornano tutti i giorni libri per tutti i gusti e tutte le idee nell'indeferenza generale.”*

Tot seguit es veuran tres tipus de censura que van afectar les llibreries barcelonines que encaixen amb algun dels tipus de censura definits per Calvino.

3.2. La Inquisició²⁷

La feina de la Inquisició espanyola a l'edat moderna va ser perseguir les diferents heretgies relacionades amb els conversos del judaisme i musulmans, el protestantisme, qui havia estudiat a l'estranger i l'ateisme. Però, un cop expulsats jueus i moriscs dels regnes d'Espanya i acabades les guerres de religió del XVI i XVII a Europa, el principal problema per a la Inquisició va ser la difusió d'idees contràries al catolicisme més ortodox a través de llibres impresos sense passar pel control eclesiàstic: “*la lucha contra las ideas y contra los libros, que son su vehículo, es propia de todos los tiempos*” (Deforneaux, 1973, p. 28). Per

26. https://academialacentral.com/evento/186657-quemar-libros-disension-politica-persecucion-religiosa-y-pornografia?utm_source=1954&utm_medium=email&utm_campaign=newsletter (consulta 29/11/2023).

27. Aquest apartat es fonamenta en Deforneaux (1973), Kamen (2002) i Puigblanch (1988).

això, es va perseguir i castigar a qui editava llibres prohibits, a qui els venia i comprava, a qui en tenia sense els permisos adequats: per això les llibreries es trobaven en el punt de mira de la Inquisició.

La Inquisició sospitava de la fe de la població de Catalunya perquè tenia tracte directe amb població francesa, ja que la frontera era oberta i, aproximadament, una desena part de la població de Barcelona i una tercera part de la de Perpinyà era francesa. Això permetia les llibreries de Barcelona tenir molts llibres impresos a França, algun dels quals en català. A mitjans del segle XVI, la importació es feia sense problemes i la Inquisició no intervenia en el comerç, ja que eren molts els llibres que passaven per la frontera i no tenien prou personal per a dedicar-s'hi. Felip II es va queixar en 1568 que a Catalunya s'imprimien molts llibres sense tenir la llicència del bisbe.

La censura va iniciar la pràctica de cremar llibres a partir de 1559, ja que era el sistema més simple per fer desaparèixer els llibres prohibits. Malgrat que hi ha la imatge que se'n cremaven durant els actes de fe, la crema dels llibres no formava part del cerimonial i es feia en els locals de la Inquisició, tal com indica un jesuïta inquisidor de Barcelona (Kamen, 2002, p. 137). Aquesta manca de personal també suposava que les visites inquisitorials a les llibreries barcelonines no eren tan sovintejades com es voldria, però, quan es feien, els llibreters eren multats com va succeir l'any 1593.

Per saber quins eren els llibres prohibits s'havia de consultar els índexs i catàlegs elaborats per la Inquisició. Però els llibreters barcelonins acusats de vendre llibres prohibits es defensaven dient que hi havia pocs exemplars impresos i que eren molt cars.

A finals del segle XVIII, la Inquisició era l'instrument polític fonamental contra la Il·lustració. I tal com escriu Puigblanch (1988, p. 271), *“la Inquisición en la suspensión y prohibición de libros no solo ha procedido con ligereza, con poca ilustración, y con decidida malicia en sus casos respectivos, sino también con poca dignidad, ó llámese falta de formalidad.”* Tanmateix, la venda dels llibres prohibits donava grans beneficis als llibreters i hi traficaven: Barcelona era un dels ports espanyols per on entraven aquests llibres. Així que Ferran VI, el 1752:

“[V]olvió a reforzar [la] legislación sometiendo a todos los textos [...] a control previo y amenazando a impresores y libreros con la confiscación total de sus bienes y el destierro perpetuo y con la pena de muerte, si las obras impresas sin licencia trataban de cuestiones de fe y afectaban a la Santa Iglesia Católica.” (Deformeaux, 1973, p. 52).

Blázquez (1990, p. 133-134) cataloga 16 casos, entre el 1565 i el 1819, de processos inquisitorials per causa de fe relacionats amb el comerç i la propietat de llibres censurats per la Inquisició a Barcelona. D'aquests casos n'hi ha quatre de comerciants francesos; hi ha, a més, un sacerdot secular, un monjo agustí, un militar i un advocat, així com un home d'origen alemany. Algunes persones van ser absoltes i per les altres els càstigs van ser multes, presó o desterraments. El 1758, Tomás Villajuana va ser condemnat per llegir llibres prohibits a vint anys d'exili a Mallorca.

3.3. El bibliocauste franquista

La persecució de la cultura per la dictadura franquista ha estat àmpliament estudiada,²⁸ i la relacionada amb els llibres, també (vegeu la revista *Represura*;²⁹ Martínez Rus, 2013, 2021; Tur, 2018; Vilanova, en premsa).³⁰ Les fotografies sobre la crema de llibres durant la guerra civil i l'inici de la postguerra són prou conegudes,³¹ així com la fig. 12 a la plaça de Catalunya a Barcelona en l'entrada de les tropes franquistes. Aquesta imatge, també sovint reproduïda, és una *fake new* desenvolupada en un moment on la crema de llibres havia estat habitual a l'Alemanya nazi, la Itàlia feixista, i l'Espanya franquista. Segons Vilanova (en premsa),

“Probablement, es van cremar llibres quan les tropes feixistes van arribar a la ciutat, com explicava E.D. (el periodista carlí Esteban Doltra, que va viure uns dies de fama i celebritat efímers, però molt intensos, en aquells primers mesos, des de les pàgines d'*El Correo Catalán*), però no en tenim constància documental ni gràfica. Cert que *La Domenica del Corriere*, de Milà, va publicar un dibuix en color escenificant una gran foguera al mig de la Plaça de Catalunya (núm. 7, 5-11 febrer 1939), però no hi ha notícia d'una acció d'aquesta mena en un lloc tan cèntric de la ciutat com aquell.”

En qualsevol cas, les normes elaborades per la Presidència de la Junta Técnica del Estado des del 1936 per a la Depuración de Bibliotecas públicas y Centros de Cultura, “*prohíbe y sanciona la producción, comercio y circulación de libros, periódicos, folletos y toda clase de impresos y grabados pornográficos y de literatura disolvente*” (citada a Vilanova, en premsa) eren vigents després de la guerra civil. La inspecció més o menys sistemàtica en biblioteques de tot tipus, impremtes, editorials, llibreries i domicilis particulars de gent sospitosa va suposar la confiscació de tones de llibres:

“*A las pocas semanas del final de la guerra en Barcelona, el Ateneu Enciclopèdic Popular fue arrasado junto con los 6.000 volúmenes de su biblioteca. En la ciudad condal se destruyeron 72 toneladas de libros procedentes de editoriales, librerías, y de bibliotecas públicas y privadas. La biblioteca de Pompeu Fabra fue quemada en medio de la calle en Badalona.*” (Martínez Rus, 2013).

Vilanova (en premsa) escriu el següent:

“[L]’historiador Frederic Pau Verrié va recordar tota la vida les hores passades en un edifici del Poble Espanyol barceloní, convertit en un magatzem de recollida de llibres

28. Per iniciar-se al cas de la repressió cultural a Catalunya és útil la síntesi de Martí Marín (2006), especialment les p. 57-64, 73-78, 93-104 i 145-146. Per aprofundir-hi, consulteu Benet (1979), Ferrer (1985), Gallofré (1991) i Vilanova (2010).

29. El títol és *Represura. Revista de Historia Contemporánea española en torno a la represión y la censura aplicadas al libro*. La primera època es troba a http://www.represura.es/index_old.html i la segona a <https://represura.weebly.com/> (consulta 29/11/2023).

30. Agraïxo a Francesc Vilanova que m’hagi deixat llegir el seu text en premsa (10/2023).

31. Vegeu Martínez Rus (2021): p. 17, l’acte de fe del Dia del Llibre de 1939 cremant llibres a la Universidad Central de Madrid; p. 24, crema de llibres a Tolosa, agost de 1936; p. 27, crema de llibres a la Corunya, agost de 1936; p. 53, crema de llibres a Madrid davant d’una llibreria, abril de 1939.

requisats a llibreries, locals, editorials, biblioteques públiques i privades, que haurien d'acabar convertits en pasta de paper per a ser reutilitzada.”

Figura 12. Crema de llibres i propaganda a la Plaça de Catalunya en l'entrada de les tropes franquistes³²

Font: *La Domenica del Corriere*, num. 7 (5-11/02/1939).

32. Agraieixo a Livia i Francesco Condemi haver-me fet arribar una bona còpia digital de la imatge, així com el seu interès per buscar l'original que l'avi de Livia i pare de Francesco no tenia en la seva col·lecció de *La Domenica del Corriere*.

Segurament la manca de primeres matèries durant la postguerra va fer que els llibres que s'havien de destruir (per immorals, ateu, marxistes, separatistes...) era millor reconvertir-los en pasta de paper per a les noves publicacions que no pas que es perdessin en un foc d'encenalls vigilat per les autoritats competents. En el mateix text de Vilanova hi ha un seguit de llistes dels llibres i autors prohibits, que havien de servir a les llibreries per saber què podien vendre i què havien d'entregar a les autoritats. La lògica de la censura franquista no tenia res a envejar de la censura de la Inquisició (Pinto, 1981).

3.4. Els atemptats contra llibreries durant el franquisme i la transició democràtica

Al final de la dictadura franquista i en la transició democràtica, l'extrema dreta feixistoide es va dedicar a perpetrar atemptats contra llibreries, editorials i distribuïdores progressistes. Fernández Soldevila i López Pérez (2023) expliquen per el conjunt d'Espanya aquests atemptats. Aquests historiadors escriuen que una part important de les noves llibreries creades a partir del decenni de 1960 estaven relacionades amb partits polítics òbviament il·legals i, a més de vendre llibres, responien també a les següents coordenades:

“[E]spacios de discusión cultural, encuentro, debate, sociabilidad, modernidad y política. En definitiva, se trataba de agentes de cambio. Aunque no todos, buena parte de los establecimientos tenían un cariz antifranquista, izquierdista y en menor medida nacionalista periférico. [...] Y no era raro que las librerías sirviesen como local de reunión de opositores del régimen. Fueron [...] «espacios de libertad» en los que se reinventó la democracia. [...] Además de ejes del cambio político y cultural, las librerías funcionaban como focos de creación. En su interior se realizaban tertulias de todo tipo [que] también servían de caldo de cultivo para nuevos proyectos literarios y empresariales. [...] Las librerías eran ventanas abiertas a un universo cultural nuevo, enriquecedor y a menudo clandestino.” (Fernández Soldevila i López Pérez, 2023, p. 46-47).

Lamentablement, el llibre de Fernández Soldevila i López Pérez (2023) no té un annex amb tots els casos que tenen documentats on constés el nom de la llibreria, la localització i la data de l'atemptat. Sí que hi ha referències en el llibre d'alguns dels casos. Però dels 43 atemptats succeïts a Catalunya (Fernández Soldevila i López Pérez, 2023, p. 28), només hi ha citats els de Barcelona que es poden veure en la taula 1.

Quan la llibreria Llar del Llibre va presentar suspensió de pagaments el setembre de 1984, el periodista José Martí Gómez va parlar amb el seu gerent Sebastià Fàbregues:

“Durante unos años, Sebastià Fàbregues fue presidente del Gremio Español de Libreros. Le tocó una mala época. Aquella larga noche de la subcultura en la que comandos del Pens, la ETA, el quinto comando Adolfo Hitler, el Cans, los guerrilleros de Cristo Rey, el Gas... dejaron sus mensajes en las librerías incendiadas (por orden cronológico: Cinc d'Oros, revista Agermanament, editorial Nova Terra, revista El Ciervo, Gran Enciclopèdia Catalana, libreria Viceversa, Central del Llibre Català, libreria P.P.C. [Propaganda Popular

Taula 1. Alguns dels atemptats contra llibreries, editorials, revistes i distribuïdores de Barcelona

Propaganada Popular Catòlica	maig 1970
Cinc d'Oros	novembre 1971
El Ciervo	julio 1973
Gran Enciclopèdia Catalana	agost 1973
Enlace	juliol 1974
Documenta	maig 1975
Fondo de Cultura Económica	maig 1975
Cinc d'Oros	maig 1975
Librería Francesa	maig 1975
Epsilon	agost 1975
Documenta	agost 1975
El Papis	setembre 1977
Oriflama edicions	octubre 1977
Editorial Nova Terra	octubre 1977
Casa del libro (Catalònia)	setembre 1979
Sex.books Egea	setembre 1985

Font: Fernández Soldevila i López Pérez (2023).

Catòlica], *distribuïdora de Enlace, llibrerías Tabull, Documenta, FCE, Francesa, Borinot Ros, Epsilon, Internacional, Arrels, Pluvia...*),

—*Y eso que un niño ha ganado un concurso con la frase “Libertad viene de libro”... —me comentó hace ocho años Sebastià Fàbregues, cuando ya iban por las 26 librerías siniestradas en Barcelona y sobrepasaban las setenta en todo el Estado español, lo que obligó al Gobierno a declarar el sector zona catastrófica con el fin de que los afectados pudiesen acceder a las primas por siniestros del Consorcio General de Seguros.*” (*La Vanguardia*, 12/09/1984).³³

Máximo San Juan Arranz (1932-2014) va ser un conegut periodista i dibuixant que explicava les notícies mitjançant dibuixos. En un text seu titulat [*Quema de llibros*] descriu perfectament la situació de les llibreries espanyoles, les de Barcelona entre elles, pocs dies després de l'atemptat incendiari a la distribuïdora Enlace:

“Los incendiarios de libros conocen las siete vidas de este gato de papel. ¿Por qué insisten pues en destruir lo indestructible? Se conforman con victorias parciales, seguramente. Con intimidar al editor, mediante la disuasión económica; al librero, mediante la disuasión

33. Diversos llibreters catalans van sol·licitar en un escrit al president del Gremi de Llibreters de Barcelona “*que exija de la Administración la garantía de que el normal desenvolvimiento de la actividad librera no será perjudicado por actos de violencia ni amenazas, teniendo en cuenta, además, que los perpetrados hasta hoy han quedado impunes.*” (*La Vanguardia Española*, 5/07/1974).

física; al lector, mediante la disuasión psicológica, y al autor, mediante la disuasión global. Lo hacen además por el bien de todos.

[...] *No son libros indiscriminados los que hoy se queman en nuestras librerías y almacenes. Sino libros concretos presuntamente catalogados en determinadas «tendencias». Ningún ejemplar ha sido quemado, en lo que recuerda mi memoria, del «MeinKampf», libro que podría ser reeditado y vendido sin contratar previamente póliza alguna de seguro de incendios. Se queman «libros de enlace», que ponen a precio asequible en nuestras manos pecadoras interesantísima información sobre el mundo que nos rodea, reflexiones adultas y universales sobre problemas que nos son propios, palabras esclarecedoras e iluminadoras imágenes. Se queman libros que nos «enlazan» con las ideas y con la cultura de un mundo del que formamos o deberíamos formar parte. Se queman los libros que «mueven» a los lectores que quieren «moverse». [...] Estoy por asegurar que ningún comando quemaría un libro que se titulase: «Cómo incendiar librerías impunemente». (La Vanguardia Española, 6/07/1974).*

Les raons per aquests atemptats són simples: com que els partits polítics i sindicats encara eren a la clandestinitat, un enemic clar i visible per els franquistes eren les llibreries, ja que presentaven idees democràtiques contràries al règim dictatorial (Casassas, 1999, p. 373). Així, nombroses llibreries es converteixen en “llibreries agitprop” (Segura, 2016, p. 183), on s’informava i es participava en les lluites veïnals per aconseguir un barri i una Barcelona millor. I aquestes raons són l’explicació dels atemptats patits per elles.

El 14 de juliol de 1986 hi va haver dos darrers casos: un va ser provocat per Milícia Catalana contra la llibreria catalanista de Joan Ballester (carrer del Consell de Cent 28) i l’altra, sense autoria, contra la llibreria MAGA. Aquesta llibreria del Guinardó exemplifica tot el que s’ha escrit anteriorment sobre el paper de les llibreries heterotòpiques connectades amb el barri on eren. En el diari *Avui* de 16/07/1986 hi ha aquesta nota, que també va sortir en *La Vanguardia* del mateix dia signada per Joan Josep Isern “i un grup de veïns del barri”:

“Al Guinardó, en el número 10 del carrer d’Amèrica, l’odi, la irracionalitat i la ignorància han cremat una llibreria.

A força de molt treballar, en Gaspar i la Marina havien fet de can Maga —i perdó pel tòpic— quelcom més que un simple establiment de compra de llibres.

Oberta a tothom, perpètuament al servei del barri, irreductible amb tot el que sigui promoure la cultura catalana, la llibreria Maga ha estat d’ençà de quinze anys, el racó on han trobat acolliment no només tots els artistes i lletraferits del barri, sinó tothom que buscava una estona de conversa amable o un bon consell a l’hora de triar un llibre. Potser és per això que l’han volguda destruir.

No ens podem permetre el luxe de quedar-nos indiferents davant actes cavernícoles com a aquest. Volem que la llibreria Maga torni a obrir aviat les seves portes. Perquè això sigui possible hem obert a la Caixa de Pensions “La Caixa” un compte corrent amb el núm. XXX en què cal la col·laboració de tothom.”

Onze escriptors i una escriptora residents al Guinardó en aquell moment van participar en un llibre d’homenatge a la llibreria Maga (Albanell *et al.*,

1986), amb un poema visual de Joan Brossa, qui també residia al barri, de contraportada. Els relats tenen relació amb la llibreria, uns més directament que d'altres. D'ells es pot obtenir informació sobre el funcionament de la llibreria i de la llibretera i el llibreter, així com què va succeir després: el matí següent, la gent del barri col·laborava amb la Marina i el Gaspar a rescatar els llibres que no s'havien cremat i posar en ordre les restes de la llibreria, i un mes i mig més tard la celebració d'una festa per la reobertura.³⁴

3.5. La història del llibreter assassí

Tal com ha escrit Jeanette Winterson (citada a Aken, 2017, p. 63), un altre perill és que “col·leccionar llibres és una obsessió, una ocupació, una malaltia, una addicció, una fascinació i un sinó. No és un hobby”. Per aquesta raó cal recordar la llegenda del llibreter assassí de Barcelona, que, segons Ramon Miquel (1991), es troba en una sèrie de textos publicats a París el 1836 a la *Gazette des Tribunaux* i *Les Voleurs*, en un text del mateix any de Gustave Flaubert inèdit fins al 1910,³⁵ fins a arribar a la versió de Miquel (1991, p. 17-38). La llegenda explica que Fra Vincent, el llibreter assassí, era un monjo exclaustrat del monestir de Poblet. En arribar a Barcelona es va dedicar a la seva obsessió: aconseguir els llibres més antics, únics i excepcionals... i no voler-los vendre mai. Però per la seva escassetat de diners, els venia a altres col·leccionistes, a qui després assassinava per recuperar els llibres venuts. Fins i tot va provocar l'incendi de la llibreria del seu major contrincant a les subhastes del tipus de llibres que Fra Vincent sempre anhelava, per aconseguir l'exemplar que el seu contrincant havia obtingut a l'última subhasta: havien competit per un exemplar únic. Fra Vincent va ser jutjat i condemnat a mort. Aquesta llegenda, ja que no hi ha cap constatació que fos un esdeveniment real, compleix tots els requisits dels relats romàntics. I té, és clar, un final sorprenent que no explicaré. És una bona mostra de l'apassionant —i perillós— art de comprar i vendre llibres a Barcelona relacionat amb la bibliofília.

4. Reflexions finals: no totes les llibreries de Barcelona són llocs heterotòpics, però en les que ho són, comprar i vendre llibres és apassionant —i perillós—

De les converses amb Paloma Puente i d'un esborrany seu (2014) se segueix que no totes les llibreries en tant que llocs on es venen i compren llibres són llocs heterotòpics. En aquest esborrany, Paloma Puente apuntava com a llocs

34. Agraïxo a Ilaria Sansotta, llibretera de La Dolce Vita, parada 40 del Mercat Dominical de Sant Antoni, que m'hagi fet conèixer (i venut) el llibre *Crema de Maga* (Albanell *et al.*, 1986).

35. Reproduït a Miquel (1991, p. 109-123).

no heterotòpica les grans superfícies on es venen *best-sellers*, però també les cadenes com Fnac o El Corte Inglés, ja que són empreses integrades en el consum capitalista i amb venedors/es que poden localitzar els llibres gràcies al sistema informàtic però que sovint no poden orientar sobre els llibres de què disposen. Caldria incloure en aquest tipus de llibreria no heterotòpica les que venen restes d'edició, saldos, llibres d'imatges i paisatges i similars en piles de llibres amuntegats amb escàs ordre. També s'hi haurien d'incloure moltes de les papereries que també poden tenir algun llibre. Aquests establiments no compleixen les característiques de llibreria heterotòpica.

Les memòries de llibreters i llibreters serveixen per constatar la possibilitat que algunes llibreria siguin llocs heterotòpics. A més dels llibres que commemoren aniversaris de llibreria barcelonina com la llibreria Bosch (Bolívar, 1989), Puig (Puig, 1938), Bastinos (Duran i Sanpere i Alabart, 1956) o Catalunya (Soldevila, 1949; Llibreria Catalunya, 1999), hi ha memòries de llibreters i llibreters que mostren que “la llibreria [és] un espai d'exposició, de presència i no de retir, reclusió o conserva” (Sucunza i Cutillas, 2017, p. 20). Són els exemples de Mijaíl Osorguín (2007) sobre la Llibreria dels Escriptors al Moscou dels primers anys després de la revolució de 1917, d'Adrienne Monnier (2011) de La Maison des Amis des Livres de París, de Sylvia Beach (2008) de Shakespeare & Company de París, de Frances Steloff (1996) de la Gotham Book Mart de Nova York, de Guillem Terribas (2007) de la Llibreria 22 de Girona, de Shaun Bythell (2018) de The Book Shop de Wigtown (Escòcia), d'Isabel Sucunza i Abel Cutillas (2017) de la Llibreria Calders de Barcelona o de Montse Serrano (2019) de la llibreria +Bernat de Barcelona.

Les llibreria, com qualsevol altre tipus de botiga, neixen i moren. Però la desaparició de les llibreria causa pena en les persones lletraferides. Sergio Moreno (2011, p. 411-414) i el web de Mercè Bausili³⁶ tracten algunes de les llibreria desaparegudes de Barcelona: se'n fan comentaris nostàlgics i elogiosos que mostren com moltes van ser llocs heterotòpics. Moreno (2011, p. 412) fa un mapa de llibreria tancades, que es localitzen en al voltant de l'eix central del comerç barceloní de la Rambla-Passeig de Gràcia. Segons Moreno, algunes d'aquestes llibreria eren clàssiques en tant que tenien una llarga història, com la Librería Francesa que va tancar després de 172 anys d'existència, i altres havien estat creades les dècades de 1960 i 1970, com Cinc d'Oros. Quan a l'any 2002 van tancar aquestes dues llibreria clàssiques de Barcelona, van aparèixer comentaris als diaris de Barcelona. Jorge Herralde va escriure que la llibreria Cinc d'Oros va ser:

“Punto de referencia y la librería indiscutible de los rojos de la ciudad [...] Allí se encontraban libros prohibidos, fue perseguida y descalabrada por grupos ultras [...] Pese a amenazas, agresiones y prohibiciones, Cinc d'Oros siguió adelante [...] organizando la librería al modo que un editor debe organizar un catálogo: que sea más que la suma

36. <https://llibriesbcn.com/in-memoriain/> (consulta 29/11/2023).

de sus libros, que tenga un sentido, que sea un lugar de encuentro, físico o soñado.” (La Vanguardia, 3/04/2002).

I com va explicar Pablo Bordonaba, qui amb Carmen Aizpitarte van dirigir durant molt de temps Cinc d’Oros:

“Allí se crió la generación de Ernest Lluch y que algunos de los habituales eran Narcís Serra, Isidre Molas, Jordi Solé Tura... También han pasado por aquí Gabriel García Márquez, Mario Vargas Llosa. Teníamos acceso a títulos prohibidos de Edicions Catalanes de París y de Ruedo Ibérico a través de trampas legales. Estos libros los escondía en un armario con doble fondo de mi despacho y que sólo se podía abrir manipulando una palanca.” (La Vanguardia, 3/04/2002).

Per posar un exemple dels diversos actes que es van celebrar a Cinc d’Oros, el març de 1970:

“Nos reunimos, amigos, conocidos y desconocidos, en esa acogedora librería barcelonesa llamada «Cinc d’oros». Nos reunimos, digo, y asistimos a un acto sencillo y amable, de una tan sólo aparente intrascendencia. Un acto en el que, de la mano de Joan Fuster, nos fue dado a conocer el más reciente disco de Raimon.” (Jordi García Soler, La Vanguardia Española, 17/03/1970).

Joan Fuster (1922-1992) presentant el disc de Raimon “Per destruir aquell qui l’ha desert”, amb portada d’Antoni Tàpies (1923-2012) i cançons dels poetes Anselm Turmeda (c. 1355-c. 1423), Jordi de Sant Jordi (c. 1395-c. 1424), Ausiàs March (1397-1459), Salvador Espriu (1913-1985) i del mateix Raimon, implica que aquest acte d’“aparent intrascendència” va reunir algunes de les persones més brillants de la cultura en català i que no eren precisament addictes al règim de Franco. No caldria afegir que Cinc d’Oros va ser un autèntic model de llibreria heterotòpica.

Pero, malgrat aquestes desaparicions, Robert Saladrigas va escriure el següent

“El cierre de librerías es una realidad deprimente para quienes las frecuentamos. En el último cuarto de siglo han desaparecido de Barcelona unas cuarenta [...] pero en contrapartida se han abierto otras másgrandes y mediáticas [...] y unas pocas de culto. [...] El libro sigue confiando en editores serios y libreros de verdad [...] y, alentadoramente, en las nuevas, luminosas, cómodas y acogedoras bibliotecas. [...] No nos engañemos, por ahora el libro está a salvo.” (La Vanguardia, 19/04/2002).

Joana Bértholo (citada a Duarte, 2023, p. 15) diu que

“[U]m bom livreiro e uma boa livreira são, por excelência, domadores de criaturas selvagem. Evitam que andemos demasiados incautos pela selva, e podem ajudar-nos a identificar certos livros capazes de nos engolir inteiros, ou de nos esvaziar por completo. Que riscos corremos se permitimos que as livrarias continuem a fechar?”

No recordo on he llegit que qualsevol ciutat és trista un diumenge a la tarda. Afegeixo: Barcelona és trista un diumenge a la tarda perquè quasi totes les llibreries són tancades. I no hi ha ciutat sense llibreries.

Bibliografia

“És sorprenent quantes ximpleries podem dir pel nostre compte —i cosa que em sembla encara pitjor: amb la consciència tranquil·la—, emparant-nos en la cita d’un autor il·lustre”.

Joan Fuster (1981, p. 255).

- ABACUS (2008). *Abacus: 40 veus. Abacus 40 anys, maig 68-maig 08, quatre dècades de compromís*. Barcelona: Ara Llibres.
- ALBANELL, Pep; Joaquim CARBÓ; Anton CARRERA; Antoni CUADRENCH; Ignasi FARINYES; Jaume FUSTER; Josep-Maria ILLA; Joan-Josep ISERN; Miquel-Lluís MUNTANÉ; Maria-Antònia OLIVER; Màrius SERRA; Estanislau TORRES (1986). *Crema de Maga*. Barcelona: Laia.
- AGUADO, Afrodísio (1944). *La misión específica del librero*. Madrid: Instituto Nacional del Libro Español.
- AKEN, Bart Van (2017). *Citas sobre los libros, la lectura y la escritura*. Barcelona: Gustavo Gili.
- ALTURO, Jesús (2003). *Història del llibre manuscrit a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- BÆDEKER, Karl (1920). *Espagne et Portugal. Manuel du voyageur*. Leipzig: Karl Bædeker.
- BÁEZ, Fernando (2004). *Historia universal de la destrucción de libros. De las tablillas sumerias a la guerra de Irak*. Barcelona: Destino.
- BAUSILI, Mercè; Emili GASCH, (2008). *Librerías de Barcelona. Una guía per a lectors curiosos*. Barcelona: Columna.
- BEACH, Sylvia (2008). *Shakespeare & Company*. Barcelona: Ariel. [Edició original: 1959].
- BENET, Josep (1979). *Catalunya sota el règim franquista. Informe sobre la persecució de la llengua i la cultura de Catalunya pel règim del general Franco*. Barcelona: Blume.
- BLÁZQUEZ, Juan. (1990). “Catálogo de los procesos inquisitoriales del Tribunal del Santo Oficio de Barcelona”. *Espacio, tiempo y forma. Serie IV, Historia moderna*, núm. 3, p. 11-158.
- BOLÍVAR, Marcos (1989). *100 anys al servei del llibre*. Barcelona: Llibreria Bosch.
- BRAUDEL, Fernand (1968). “La larga duración”, dins: *La historia y las ciencias sociales*. Madrid: Alianza, p. 60-106. [Edició original: 1958].
- (1976). *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*. Ciutat de Mèxic: Fondo de Cultura Económica. [Edició original: 1946].
- (2002). “Geohistoria: la sociedad, el espacio y el tiempo”, dins: *Las ambiciones de la historia*. Barcelona: Crítica, p. 53-87. [Edició original: 1941-1944].
- BONNET, Jacques (2014). *Des bibliothèques pleines de fantômes*. París: Arléa.
- BURGOS, Javier (1993). *Imprenta y negocio del libro en la Barcelona del siglo XVIII*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. [Tesi doctoral].
- BYTHELL, Shaun (2018). *Diario de un librero*. Barcelona: Malpaso.
- CALVINO, Italo (2016). *Se una notte d'inverno un viaggiatore*. Milà: Mondadori [original de 1979].
- CAMPUBÍ, Xevi (2012). “Llibres i lliure comerç a la Barcelona moderna: els conflictes entre l'impressor Rafael Figueró i la confraria dels llibreters (1671-1711)”. *Recerques: història, economia, cultura*, núm. 65, p. 75-107.
- CAPEL, Horacio (1975). “La definición de lo urbano”. *Estudios Geográficos*, núm. 138-139, p. 265-301.
- CAPEL, Horacio; Enric CAMPS; María Ángeles del CASTILLO; Bartomeu MAYANS; María Isabel MELENDO; Concepción PERICÁS; Pilar RIBA; Josep Maria RISPA; Margarida SANS (1985). *Geografía para todos. La geografía en la enseñanza española durante la segunda mitad del siglo XIX*. Barcelona: Los Libros de la Frontera.

- CARRERAS, Carles (2003a). *La Barcelona literària. Una introducció geogràfica*. Barcelona: Proa.
- [dir.] (2003b). *Atles comercial de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona/Cambra de Comerç de Barcelona/Universitat de Barcelona.
- CARRIÓN, Jorge (2013). *Librerías*. Barcelona: Anagrama.
- CASASSAS, Jordi [coord.] (1999). *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya. Materials per a una anàlisi d'història cultural del món català contemporani (1808-1975)*. Barcelona: Pòrtic.
- CASASSAS, Lluís (1985). "Pòrtic". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 4, p. 5-10.
- CASTELLÀ, Elsa (2006). *Les masies de Gràcia: vestigis d'una ruralia històrica*. Barcelona: Taller d'Història de Gràcia.
- CENDÁN, Fernando (1989). *La Fiesta del Libro en España. Crónica y miscelánea*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.
- CHIFONI, Claudia (1997). "Història de la vila de Gràcia", dins: Ramon ALBERCH [dir.]. *Els barris de Barcelona. Volum III Gràcia, Horta-Guinardó, Nou Barris*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 27-50.
- CID NOÉ, Pavl (2020). *Una mañana de domingo en los Encantes de San Antonio. Reportaje libresco*. Barcelona: Llibres de l'Índex. [Edició original: 1938].
- CUNILL, Pedro (1999). "La geohistòria", dins: Marcello CARMAGNANI; Alicia HERNÁNDEZ CHÁVEZ; Ruggiero ROMANO [ed.]. *Para una historia de las Américas 1. Las estructuras*. Ciutat de Mèxic: Fondo de Cultura Económica, p. 13-159.
- DEFORNEAUX, Marcelin (1977). *Inquisición y censura de libros en la España del siglo XVIII*. Madrid: Taurus.
- DUARTE, Luís Ricardo (2023). "Um dia na folia do Fólio". *Jornal de Letras, Artes e Ideias*, núm. 1384, p. 15-16.
- DURAN I SANPERE, Agustí; Lluís ALABART (1952). *Centenario de la librería Bastinos (1852-1952)*. Barcelona: José Bosch Librero.
- FABRE, Jaume; Josep Maria HUERTAS (1976). *Tots els barris de Barcelona II. Els barris que foren independents, 2. Gràcia, Vallcarca, els Penitents i la Salut, Horta, el Guinardó, Vilapiscina, Sant Andreu*. Barcelona: Edicions 62.
- FERNÁNDEZ SOLDEVILA, Gaizka; Juan Francisco LÓPEZ PÉREZ (2023). *Allí donde se queman libros. La violencia política contra las librerías (1962-2018)*. Madrid: Tecnos.
- FERRER, Francesc (1985). *La persecució política de la llengua catalana. Història de les mesures preses contra el seu ús des de la Nova Planta fins avui*. Barcelona: Edicions 62.
- FERRER, Jaume (2007). "Antoni Palau i Dulcet (1867-1954): de llibres, llibreters i memòries", dins: *Antoni Palau i Dulcet i Josep Porter i Rovira: dos montblanquins apassionats pels llibres*. Montblanc: Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, p. 7-28.
- FLORES, Bertha Georgina (2006). *Participación ciudadana e identidad cultural en la Fiesta Mayor de Gracia, Barcelona*. Morelia: Red Utopía A.C./Jitanjá fora Morelia.
- FOUCAULT, Michel (2010). "Espacios diferentes", dins: *Obras esenciales*. Barcelona: Paidós, p. 1059-1067 [original de 1967].
- FONTANA, Josep (2007). *La época del liberalismo. Volumen 6 Historia de España*. Barcelona: Crítica/Marcial Pons.
- FUSTER, Joan (1981). *Indagacions i propostes: assaigs, diaris, aforismes*. Barcelona: Edicions 62.
- GALLOFRÉ, Maria Josepa (1991). *L'edició catalana i la censura franquista 1939-1951*. Barcelona: Abadia de Montserrat.
- GENTIL, Vincent (2020). *Écrivains et écriture dans la Gaule romaine*. Louviers: Ysec.
- GRATALOUP, Christian (2007). *Géohistoire de la mondialisation. Le temps longue du Monde*. París: Armand Colin.
- GREGORI, Rosa M. (2017). "Confraternie Librarium civitatis Barcinone i l'ofici dels llibreters a la ciutat de Barcelona. Estudi institucional i edició de les fonts històriques (segles XVI-XIX)". *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 24, p. 271-286.

- IGLESIAS, J. Antoni (1996). *Llibres i lectors a la Barcelona del s. xv. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. [Tesi doctoral].
- (2009). “Tot descornat e desfullat, que una carta no-stenia ab altre: de cómo fragmentos y membra disiecta de manuscritos son también testimonio de la actividad de la librería en la Barcelona tardomedieval”, dins: Carme DE-LA-MOTA; Gemma PUIGVERT [ed.]. *La investigación en humanidades*. Madrid: Biblioteca Nueva, p. 73-89.
- (2014). “Books and Booksellers in the Cities of the Crown of Aragon: The Example of Barcelona”, dins: Marco MOSTERT; Anna ADAMSKA [ed.]. *Uses of the Written Word in Medieval Towns. Medieval Urban Literacy II*. Turnhout: Brepols, p. 179-193.
- INSENER, Roser (2007). “Antoni Palau i la gènesi del *Manual*”, dins: *Antoni Palau i Dulcet i Josep Porter i Rovira: dos montblanquins apassionats pels llibres*. Montblanc: Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, p. 29-45.
- KAMEN, Henry (2002). *La Inquisición española. Una revisión histórica*. Barcelona: Círculo de lectores.
- LAFARGA, Joan (2000). “Itinerari geogràfic per l'antiga vila de Gràcia”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 49, p. 253-266.
- (2001). *Gràcia: de rural a urbana*. Barcelona: Taller d'Història de Gràcia.
- LLANAS, Manuel (2007). *Sis segles d'edició a Catalunya*. Vic: Eumo.
- LLIBRERIA CATALÒNIA: 1924-1999. *75 anys d'història*. Barcelona: Llibreria Catalònia.
- LLUCIÀ DE SAMÒSATA (2013). *Contra un ignorant que comprava molts llibres. Un intel·lectual sense cultura*. Martorell: Adesiara.
- MANZANERA, Sílvia (2023). “Aniversari”. *L'Independent de Gràcia*, núm. 950, 20/10/2023, p. 16.
- MARGARIT, Joan (2004). *Els primers freds. Poesia, 1975-1995*. Barcelona: Proa.
- MARÍN, Martí (2006). *Història del franquisme a Catalunya*. Vic: Eumo.
- MARTÍNEZ RUS, Ana (2013). “Expolios, hogueras, infiernos. La represión del libro (1936-1951)”. *Represura. Revista de Historia Contemporánea española en torno a la represión y la censura aplicadas al libro*. En línia: http://www.represura.es/represura_8_febrero_2013_articulo2.html#_ednref98 (consulta 30/10/2023).
- (2021). *Libros al fuego y lecturas prohibidas. El bibliocausto franquista (1936-1948)*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- MENDIZÀBAL, Enric (2004). “La explicación de procesos en geografía: el ejemplo de la geohistoria del capitalismo”. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 44, p. 149-165.
- (2010). “Una posible geografía de las identidades de Barcelona. El caso del barrio de la Vila de Gràcia”. *Finisterra. Revista Portuguesa de Geografia*, tom XLV, núm. 90, p. 91-109. DOI: <https://doi.org/10.18055/Finis1342>
- (2013). “¿Hay alguna geografía humana que no sea geografía histórica?”. *Revista de Geografía Norte Grande*, núm. 54, p. 31-49. DOI: <http://dx.doi.org/10.4067/S0718-34022013000100003>
- MENDIZÀBAL, Enric; Laia OLIVER (2005). “Una geografía cultural de las librerías en Cataluña: un ejemplo de heterotopía”. [Comunicació presentada al *I Coloquio del Grupo de Trabajo de Historia del Pensamiento Geográfico de la Asociación de Geógrafos Españoles: Historias, geografías, culturas*, celebrat del 27 al 29 de juny de 2005 a Santiago de Compostela].
- MILLÀ, Àngel (1956). *Libros y bibliófilos barceloneses del siglo XIX. Apuntes para su pequeña historia*. Barcelona: Gremio de Libreros de Barcelona.
- MILLER, Laura J. (2006). *Reluctant Capitalists. Bookselling and the Culture of Consumption*. Chicago: The University of Chicago Press.
- MIQUEL, Ramon (1991). *El llibreter assassí de Barcelona*. Barcelona: Montesinos. [Edició original: 1928].
- MONNIER, Adrienne (2011). *Rue de l'Odéon*. Madrid: Gallo Nero. [Edició original: 1955].
- MORENO, Sergio (2011). *Análisis teórico y aproximación práctica a las relaciones entre ciudad y comercio. El caso de la producción, venta y consumo de libros en Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona. [Tesi doctoral].

- MORET, Xavier (2002). *Tiempo de editores. Historia de la edición en España 1939-1975*. Barcelona: Destino.
- NADAL, Francesc (1985). “Burgueses contra el municipalismo. La configuración de la Gran Barcelona y las anexionaciones de municipios (1874-1904)”. *Geocrítica*, núm. 59-60.
- ORDÓÑEZ, Marcos (2013a). Mis primeras librerías (1). <https://blogs.elpais.com/bulevares-perifericos/> (consulta 29/11/2023).
- (2013b). Mis primeras librerías (2). <https://blogs.elpais.com/bulevares-perifericos/>, (consulta 29/11/2023).
- ORTEU, Josep M. (2020). “Un pròleg de pròlegs de mercaders de llibres vells”, dins: Pavl CID NOÉ. *Una mañana de domingo en los Encantes de San Antonio. Reportaje libresco*. Barcelona: Llibres de l'Índex, p. I-XXIII.
- OSORGUÍN, Mijaíl (2007). *La Librería de los Escritores*. Barcelona/Ciutat de Mèxic: Edicions de La Central/Sexto Piso.
- PALAU I DULCET, Antoni (1923-1927). *Manual del librero hispano-americano. Inventario bibliográfico*. Barcelona: Librería Anticuaria de Antonio Palau.
- (2021). *Memorias de un librero catalán 1867-1935*. Aranjuez: Ediciones Doce Calles. [Edició original: 1935].
- ; Agustí PALAU CLAVERAS (1948-1977). *Manual del librero hispano-americano. Bibliografía general española e hispano-americana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos con el valor comercial de los impresos descritos*. Barcelona: Librería. Anticuaria de Antonio Palau.
- PALAU BAQUERO, Mercedes (2021). “Memorias del abuel Antonio Palau y Dulcet (1867-1935)”, dins: Antoni PALAU I DULCET. *Memorias de un librero catalán 1867-1935*. Aranjuez: Ediciones Doce Calles, p. xv-xxix.
- PASCUAL DEL PINO, Carlos [coord.] (1988). *La librería: manual de gestión*. Madrid: Confederación Española de Gremios y Asociaciones de Libreros.
- PLA, Josep (2001). “Antoni Palau i Dulcet, llibreter”, dins: *Obra completa*. Barcelona: Destino, vol. xvi, p. 597-637.
- PEÑA, Manuel (1996). *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600)*. Lleida: Milenio.
- (1997). “Francia, Castilla y Cataluña y el mercado del libro de Barcelona en la segunda mitad del siglo xv”, dins: Joan ROCA [ed.]. *La formació del cinturó industrial de Barcelona*. Barcelona: Proa& Institut Municipal d'Història, p. 37-46.
- PETIT, Michèle (2001). *Lecturas: del espacio íntimo al espacio público*. Ciutat de Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- (2015). *Leer el mundo. Experiencias actuales de transmisión cultural*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- PINTO, Vicente (1981). “Nuevas perspectivas sobre el contenido de los índices inquisitoriales hispanos del siglo xvi”. *Hispania Sacra*, núm. xxxiii, p. 593-641.
- PUENTE, Paloma (2014). *Notas, sugerencias y propuestas sobre el artículo “Una geografía cultural de las librerías en Cataluña: un ejemplo de heterotopía”, de Enric Mendizàbal y Laia Oliver*. [Text inèdit].
- PUIG, Francesc (1938). *La Librería Puig de la Plaça Nova: breu narració dels seus setanta anys d'existència 1861-1938*. Barcelona: A. Núñez Impressor.
- PUIGBLANCH, Antoni (1988). *La Inquisición sin máscara*. Mataró: Patronat Municipal de Cultura de Mataró/Editorial Altafulla. [Edició original: 1811].
- REYES, Alfonso (2011). *Libros y libreros en la antigüedad*. Ciutat de Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- RINGEWALDT, Tanja M. (2000). *Manual para libreros*. Barcelona: Herder.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1986). *Imprenta i llibreria a Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

- SAURÍ, Manuel; José MATAS (1849). *Manual histórico-topográfico y administrativo ó sea Guía General de Barcelona*. Barcelona: Imprenta y Librería de D. Manuel Saurí.
- SEGURA, Isabel (2016). *Barcelona, ciutat de llibres*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- SEGURA, Carme; Eduard FARRÉ; Esteve CAMPS (2001). *Les places de Gràcia. Impressions de Josep Buch*. Barcelona: Taller d'Història de Gràcia.
- SERRA, Enric (1995). *Geometria i projecte del sòl als orígens de la Barcelona moderna. La vila de Gràcia*. Barcelona: Edicions UPC.
- SERRANO, Montse (2019). *Todo pasa en la calle Buenos Aires. Cuarenta años de librería*. Barcelona: Ediciones +Bernat.
- SOLDEVILA, Carlos (1949). *Veinticinco años de librería (Apuntes de un dependiente)*. Barcelona: Casa del Libro.
- STELOFF, Francis (1996). *En compañía de genios. Memorias de una librería de Nueva York*. Barcelona: Ediciones de la Rosa Cúbica.
- SUCUNZA, Isabel; Abel CUTILLAS, Abel (2017). *Informe de lectura. Inicis de la Llibreria Calders: llibres, llibreters, llibrereries, editors, autors, lectors...* Barcelona: Comanegra.
- TAVARES, Gonçalo M. (2023). "Provèrbios, entrevista, anjos". *Jornal de Letras, Artes e Ideias*, any XLIII, núm. 1380, p. 36.
- TAYLOR, Peter J. (1999). *Modernities. A Geohistorical Interpretation*. Cambridge: Polity Press.
- TERRIBAS, Guillem (2007). *Demà serà un altre dia. Memòries d'un llibreter*. Badalona: Ara Llibres.
- TUR, Francesc (2018). *El bibliocausto en la España de Franco 1936-1939*. Barcelona: Piedra Papel Libros.
- TUSÓN, Jesús (2001). *Una imatge no val més que mil paraules: contra els tòpics*. Barcelona: Empúries.
- UNWIN, Stanley (1964). *La verdad sobre el negocio editorial*. Barcelona: Juventud. [Edició original: 1928].
- VALLESCÁ, Antonio (1947). *Las calles desaparecidas de Barcelona. Relación desde la época romana hasta el siglo XIX*. Barcelona: Librería Millá.
- VARGAS LLOSA, Mario (2006). "La rosa y el libro", dins: Sergio VILA-SANJUAN [ed.]. *Barcelona, una Ciudad de Vanguardia. La Ciudad de los libros*. Barcelona: La Vanguardia-BBVA, p. 22-27. [Edició original: 1996].
- VILANOVA, Francesc (2010). *Una burguesia sense ànima. El franquisme i la traïció catalana*. Barcelona: Empúries.
- (en premsa). "1939: l'any zero dels llibres i els editors catalans".
- VILANOVA, Mercedes (1997). "Intransigència de classe, alfabetització i gènere. Les fronteres interiors de Barcelona", dins: Joan ROCA [coord.]. *L'articulació social de la Barcelona contemporània*. Barcelona: Institut Municipal d'Història/Proa, p. 71-83.
- VILANOVA, Mercedes; Xavier MORENO (1992). *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia.